63.3Укр
А76

Олена АПАНОВИЧ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.

МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

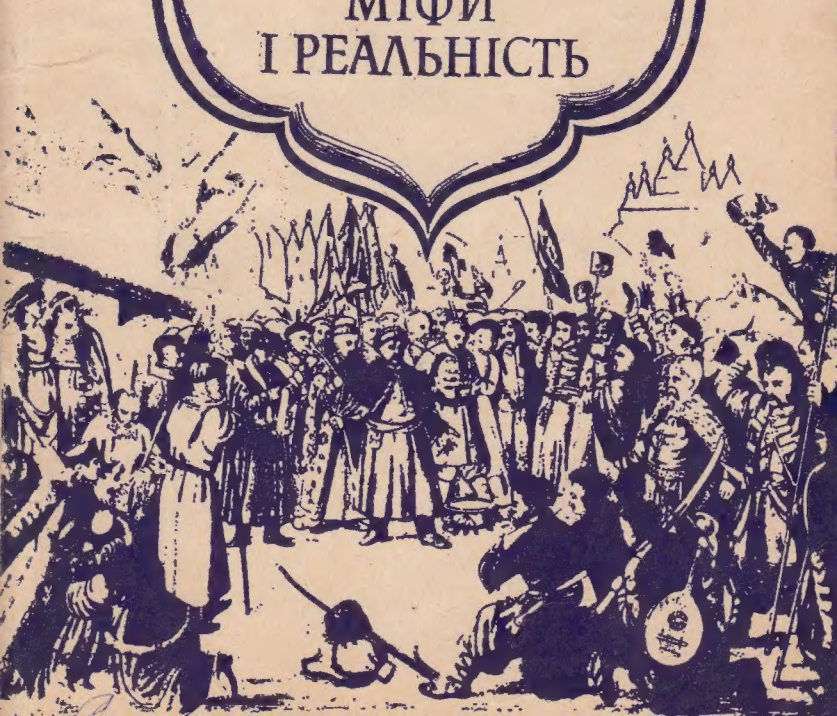

Бібліотечна серія

Олена АПАНОВИЧ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.

МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

КИЇВ
ВАРТА
1994

ББК 84 Ук
А 76

Апанович О. М.

А 76 Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. — К.: «Варта», 1994. — 96 с.
ISBN 5-203-01638-0.

Українсько-російський договір 1654 року, так само як і наслідки цього договору для України, в усі часи піддавалися найбезсоромнішій фальсифікації. Автор книги відтворює історичну правду про передумови і процедуру його укладання, розкриває державно-політичний характер і юридичну природу, а також тяжкі наслідки договору для українського народу.

Видання розраховане на широке коло читачів.

А 4702640201-002
257—94

ISBN 5-203-01638-0

© Апанович О. М., 1994
© Художнє оформлення, «Варта», 1994

ВСТУП

Необхідність написання цієї книжки була мною усвідомлена після проголошення Акту про незалежність України, коли спостерігалось надзвичайне зростання інтересу широкої громадськості до Української держави Богдана Хмельницького і українсько-російського договору 1654 р. Як довелося переконатися з радіо- і телепередач, виступів на мітингах, особистих бесід, у більшості людей існують найфантастичніші уявлення про цей період історії України.

Білі й чорні плями української історії поступово наповнюються реальним змістом, розкриваються перед нашим народом, якого в радянські часи спрямовано, терористичними методами позбавляли національної історичної пам'яті.

Українсько-російський договір 1654 р., так само як і наслідки цього договору, для історії України піддавалися найбезсоромнішій фальсифікації. Це набуло особливо потворних форм, коли була свідомо організована злочинна акція імперсько-комуністичної системи проти українського народу — видання у 1953 році «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС». Їм надавався статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа, що його абсолютно всі мусили беззастережно сприймати і виконувати як закон. У «Тезах» реальний історичний процес в Україні було спотворено, наводились абсурдні, дикі твердження, починаючи навіть з термінологічного нонсенсу — «возз'єднання України з Росією».

Отож і займалися радянські історики міфотворчістю, писали антинаукові, антиісторичні роботи, своєрідні ілюстрації до капересівських тез. Найменше висловлювання всупереч «Тезам» КПРС вбивча радянська цензура

викреслювала або ж взагалі не допускала працю до друку. Деякі автори таких праць зазнали репресій, і вигнання з роботи було найменшою з них.

З того часу із сторінок книг, часописів, газетних шпальт, по радіо і телебаченню проповідувалось, що Переяславська рада, яка передувала договору 1654 р., була «центральною, основною подією всієї української історії», що вона нібито «здійснила споконвічну мрію, багатовікове прагнення і боротьбу протягом сторіч українського народу за возз'єднання України з Росією, яке було величезним благом для України». Виходило, що український народ був єдиним народом на нашій планеті, який боровся проти своєї незалежності і мріяв тільки про те, як би влізти у той імперський зашморг.

Українських історичних діячів, які очолювали національно-визвольний рух нашого народу проти царської Росії, таврували, їм навішували ярлики «мерзенних, підлих зрадників», «одвічних, найлютіших ворогів українського народу», тощо.

Десятиріччями вбивалося це у свідомість українського суспільства. Покоління народжувалися, виростали, виховувались, одержували освіту в умовах безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування і неспроможність створити свою незалежну державу.

Таким чином, для відродження історичної істини потрібно відтворити правдиву картину історії договору 1654 р., передумов і процедури його укладання, розкрити його державно-політичний характер і юридичну природу, а також показати наслідки договору в історії України. Укладаючи договір у 1654 р., Україна була незалежною самостійною державою. Московська держава та її спадкоємниця — Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи договір, перетворили Україну на об'єкт колоніального пограбування.

Але докладна, відповідна історичним джерелам розповідь про договір 1654 р. не тільки повертає історичну пам'ять народу і задовольняє прагнення пізнати свою історію. Гіркий і трагічний історичний досвід цього договору перегукується з недавнім минулим — панування на Україні радянської імперії і зберігає актуальність і попереджувальне значення для сучасності, коли ця ім-

перія розвалилась, а український народ демократичним шляхом виборов незалежність. Приклад договору 1654 р. доводить неможливість входження України в будь-які об'єднання з іншими державами без абсолютної гарантії відсутності імперських структур, хай і оновлених, а також вимагає беззастережного несприйняття умов, що обмежують державну самостійність України і несуть, таким чином смертельну небезпеку її незалежності.

ПРЕДТЕЧА ДОГОВОРУ

Шість років тривала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти панування Польщі в Україні. У ході війни влада чужоземної польсько-литовської держави — Речі Посполитої в Україні була повалена, сформувалася Українська Гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким. Але Польща всіляко намагалася повернути Україну.

Ще в 1648 р., розпочинаючи війну, Богдан Хмельницький шукав союзників. Першим, до кого він звернувся, був кримський хан (хоч, як показав час, він виявився невірним союзником), через нього Богдан Хмельницький намагався заручитися підтримкою Туреччини, прагнув встановити тісні контакти і з васалами султана — Молдавією, Волощиною, Семиграддям.

Природним було й прагнення встановити союзні відносини з єдиновірною Московією, яка неодноразово вела, хоч і невдало, війни з Польщею. Спроби вступити у переговори з царським урядом робилися вже наприкінці першого року Визвольної війни. Після блискучих перемог над військовими силами Речі Посполитої Богдан Хмельницький у грудні 1648 р. прибув з козацьким військом до Києва. Тут він мав раду з представниками вищого київського православного духовенства. Українські церковні ієрархи, гетьман і старшина дійшли висновку про необхідність звернутися до Москви за військовою дипломатичною допомогою. Єрусалимському патріарху Паїсію, який їхав через Київ до Москви, доручили просити московського патріарха вплинути на царя, щоб той в інтересах православної віри допоміг Україні в її війні з католицькою Польщею. Необхідно було переконати царя не дотримуватися умов Поляновського мирного договору з Польщею 1634 р., що під-

тверджував Деулінське перемир'я 1619 р., за яким Москва віддала Речі Посполитій Смоленські, Чернігівські і Новгород-Сіверські землі.

Разом з Паїсієм відрядили до Москви козацького полковника Силуяна Мужиловського. Він отримав докладну інструкцію, що містила кілька альтернативних пропозицій. Передбачалося, що Мужиловський буде ті тези викладати послідовно — згідно з рішеннями царя. Якщо цар погодиться на союз з Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушити договір, запропонувати йому зайняти московськими військами українські сіверські міста, визволені від поляків у ході боїв. Ці землі вже контролювалися козаками і не підлягали Речі Посполитій. Козацька армія таким чином забезпечувала б собі тили.

Міг бути запропонований іще один варіант військових дій без відвертого розриву «мирного договору» — послати донських козаків в Україну. Щодо польського уряду, то можна вдатися до традиційного пояснення — донці вчинили так «самовільно, без царського указу». У разі ж, коли цар узагалі відмовить Україні у військовій допомозі, то просити хоча б дипломатичної підтримки. Бажаний був би такий дипломатичний демарш щодо польського уряду: «Нехай Пани-Рада (тобто Сенат) на Військо Запорозьке не наступають і в православній вірі їм насилування не чинять, бо як вони й далі будуть чинити їм утиски у вірі, як перед тим, то царському величеству за православних своїх одновірців не вступитися і не постоятися не можна».

Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва мала велике бажання взяти реванш за нещодавно завдані їй Польщею поразки, розірвати договір вона не наважилася з огляду на своє непевне тогочасне внутрішнє і міжнародне становище, тому й зайняла очікувальну позицію. Але контактів з Богданом Хмельницьким не перервала. З Москви в Україну було направлено посольство на чолі з Григорієм Унковським — для вивчення ситуації. Московське посольство знаходилося у гетьманській резиденції — Чигирині з 13 березня по 22 травня. Взагалі за період з 1649 до початку 1654 р. на Україні перебувало 13 посольств із Москви. Водночас з України також відправлялися посольства до Москви.

Богдан Хмельницький і далі намагався схилити

Москву до війни з Польщею, на кожному етапі переговорів виступав із пропозицією: Москва надає військову допомогу Україні для протистояння польському наступу, а за це Україна приймає протекторат Московської держави. Після Зборівського договору з Польщею у 1649 р. (на що Богдан Хмельницький змушений був піти внаслідок сепаратної угоди кримського хана з королем) гетьман активніше домагається московської допомоги. Він вдається до обіцянок навернути кримського хана під царський протекторат і в той же час повідомляє, що той кілька разів закликав гетьмана іти разом на Москву. І хоча український гетьман відкинув цю пропозицію, однак він давав зрозуміти царю, що коли той зволікатиме з допомогою Україні, можлива і така небезпека для Москви.

У 1651 р. через порушення поляками Зборівського договору відновилася українсько-польська війна, і водночас почали псуватися і московсько-польські відносини. У Москві в лютому 1651 р. відбувся Земський собор, на якому духовенство з патріархом і бояри дали свою згоду взяти гетьмана з Військом Запорозьким під царський протекторат. Але якихось реальних кроків зроблено не було.

Невдала для козаків Берестецька битва 1651 р. (знов таки через невірного союзника — кримського хана) призвела до Білоцерківського договору, який значно урізав навіть Зборівські умови 1649 р.

А військові дії продовжувалися. Виснаження українського народу дійшло краю. Міста були зруйновані, ніякої допомоги ззовні. 22 квітня 1653 р. до Москви прибуло нове посольство від Богдана Хмельницького — Кіндрат Бурляй і Силуян Мужиловський. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана виступити на захист України, прийняти її «під високу руку» і послати на допомогу військові сили.

Однак цар спочатку вдався до дипломатичних перактацій з урядом Речі Посполитої. 30 квітня у Варшаву прибуло посольство у складі князя Бориса Рєпніна-Оболенського, окольничого Богдана Хитрово, дяка Посольського приказу Алмаза Іванова з листом до польського короля. Перед королем була поставлена вимога замиритися з козаками, повернути їм права і привілеї згідно із Зборівським договором, скасувати Брестську церковну унію 1596 р. Польський уряд відповів рішучою відмовою. Тоді посли заявили: «Государь о

тех делах более терпеть не будет и о подобных неправдах велит писать в окрестные государства».

1 жовтня 1653 р. царський уряд скликав Земський собор, на якому окрім бояр були присутні представники дворянства, духовенства, царські чиновники, представники міст, купецтва, селянства, стрільців. Учасники собору, опрошені «по чинам, порознь» висловилися за рішення: «Гетьмана Богдана Хмельницького і все Войско Запорожское з городами и землями принять».

В Україну відправили посланників — стольника Р. Стрешнєва і дяка М. Бредихіна, які мусили виконати традиційну функцію дипломатичних відносин, що зберігається досі: підготувати належні умови для зустрічей на високому державному рівні. Вони привезли повідомлення про те, що цар висилає в Україну високе посольство «Бутурлина с товарищи», щоб урочисто оголосити про перехід України під царський протекторат, а також про царський указ «о ратных людей сколько к ним на помочь послать». Стрешнєв повідомив Богдана Хмельницького про місце з'єднання військових сил Московської держави і козацьких полків та про умови їх забезпечення.

Стрешнєв і Бредихін просили гетьмана сповістити полковників і «начальних людей» про посольство Бутурліна. Гетьман запевняв, що він розішле «листи» в усі міста, закликаючи полковників, сотників, отаманів, козацтво з'їжджатися до Переяслава.

9 жовтня 1653 р. у виконання рішення Земського собору Московський уряд посилає в Україну надзвичайну дипломатичну місію — велике посольство у складі ближнього боярина і намісника тверського В. В. Бутурліна, околичного намісника муромського І. В. Алфер'єва, думного дяка Л. Д. Лопухіна. Кожен член посольства мав свій почет: Бутурлін сім стольників, одного стряпчого, трьох дворян; Алфер'єв — стольника, стряпчого і чотирьох дворян; Лопухін — стольника. Посольство супроводжували голова московських стрільців — Артемон Матвеєв, три сотники, двоє товмачів (перекладачів) і 200 стрільців. При місії було й московське духовенство: архімандрит Прохор, протопоп Андріян, священик Іоан і диякон. Вони їхали з своїми іконами, хрестами і хоругвами, везли з собою царську ікону «Спасов образ».

23 жовтня 1653 року цар Олексій Михайлович у Москві в Успенському соборі Кремля велів «объявить

войску идти войной на недруга земли русской и веры православной — короля Речи Посполитой и Литвы — Яна-Казимира».

1 листопада посольство опинилося в Путивлі й у цьому прикордонному місті перебувало майже два місяці. Чекали повернення Богдана Хмельницького з місць бойових дій. Треба було з'ясувати, яке саме місто буде обрано для зустрічі і проведення всіх офіційних церемоній і переговорів, присяги, вручення царської грамоти, клейнодів — регалій для гетьмана і Запорозького Війська, подарунків. Москва хотіла, щоб це відбулося найурочистіше, тому воліла, щоб був обраний Київ. А Богдан Хмельницький, навпаки, як зазначає український історик О. Оглоблин, прагнув ділових переговорів і тому відмовився від Києва, щоб уникнути неминучих тут урочистостей. До того ж Києву загрожувала військова небезпека з боку Литви. І ще мало значення, мабуть, те, що в Києві знаходилися вищі ієрархи православного духовенства і українська шляхта, які в той час були в опозиції до гетьмана. Отже, Богдан Хмельницький обрав Переяслав, місто за Дніпром — центр Переяславського полку з численним населенням і розвинутою торгівлею. Як і більшість великих міст в Україні, в той час Переяслав був також і фортецею, тут зосереджувалася українська армата з пороховим запасом. Життя Богдана Хмельницького здавна було пов'язане з Переяславом, тут він оженився вперше з Ганною Сомківною. Переяславський полковник був довіреною особою гетьмана, згодом його родич — зять Павло Тетеря. Московське посольство, дочекавшись додаткових інструкцій від царського уряду, а також нової хоругви для гетьмана (перша пошкодилась в дорозі), в останніх числах грудня вирушило з Путивля до Переяслава.

31 грудня воно прибуло туди. За п'ять верств од міста посольство зустрічали переяславський полковник Павло Тетеря з сотником і отаманами та 600 козаків. Посли зупинилися на подвір'ї, де знаходився «Посольський дім».

Богдан Хмельницький перебував ще в Чигирині. Він був зайнятий похоронами сина Тимоша, а потім не міг вчасно дістатися в Переяслав через ненадійність криги на Дніпрі. 6 січня ввечері він уже був у Переяславі, вслід за ним приїхали писар Іван Виговський та інша генеральна старшина — обозний, суддя, осавули, а також полковники з полковою старшиною, сотниками і

отаманами. Відбулася перша зустріч гетьмана з московськими послами, неофіційна, на бажання гетьмана, в приміщенні Бутурліна. З'ясували порядок церемоніалу і офіційних зустрічей: вранці 8 січня проведуть таємну раду у Богдана Хмельницького з козацькою генеральною старшиною і полковниками, далі посли оголосять царську грамоту, після чого знову відбудеться старшинська рада і нарешті — фінальна переяславська акція — присяга в церкві гетьмана Богдана Хмельницького зі старшиною. А потім стольники і дворяни проїдуть по українських містах і приймуть присягу від українського населення.

Однак старшинська рада, яка ухвалила прийняття царської протекції, внесла корективи, що грунтувалися на демократичних засадах і звичаях козацтва та його історичному досвідові. Вирішено було зібрати народ на раду. Після першої старшинської наради 8 січня о другій годині дня несподівано для послів закликали на загальновійськову генеральну раду, б'ючи в тулумбаси, щоб, як записано в «Статейному списку» Бутурліна, «на собрание всего народа слышать совет о деле, хотящем совершитися». Посли на цій раді присутніми не були.

Опис Переяславської ради маємо у «Статейному списку», тобто звіті В. В. Бутурліна царю, що насичений подробицями, забарвлений риторичними прикрасами, хоча на Переяславській раді Бутурлін не був присутній і про її хід дізнався від інших. Протокольного документального запису про неї не існує. Взагалі щодо статейних списків, що складалися послами, посланниками, агентами московського уряду і які зосереджувалися потім у Посольському приказі в Москві, то їх об'єктивність і правдивість поставили під сумнів уже сучасники. Саме так, щоправда досить експресивно, щодо московських дипломатичних урядовців та їхніх специфічних документів, висловився піддячий Посольського приказу Г. Котошихин, який емігрував до Швеції: «Пишут они в статейных списках не против того, как говорено, а прекрасно виставляючи свой разум на обманство, через чтоб достать у царя себе честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о том, кто на них может о таком деле объявить. Для чего так творят? Для того: російского государства люди природою своею спесивы, и необычные ко всякому делу, понеже в государстве своем наученія никакого добраго не имеют и

не приемлют, кроме спесивства, и безстыдства, и ненависти, и неправды».

Бутурлінський звіт царю, який грішить неповнотою, а в деяких місцях неточністю, був розтиражований у безлічі радянських видань, особливо останніх десятиріч. Він відомий нам також і з підручників історії СРСР (історія України, як ми знаємо, довгий час у навчальних закладах України не викладалась).

На Раді в Переяславі Богдан Хмельницький з'явився під гетьманським бунчуком в оточенні генеральних старшин і полковників. У своїй промові, змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої кривавої війни, продовжити яку погрожувала Польща, він вказав, що єдиний порятунок — це піддатися під захист сильної держави з тим, щоб одержати від неї військову допомогу — Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Закінчив свою промову гетьман такими словами: «А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче вільна дорога». Учасники Переяславської ради — старшина усіх рангів, козаки і міщани висловились: «Волим під царя московського православного».

Гетьман і старшина з'явилися на «съезжему» дворі, де мешкали московські посли. Там і відбулася офіційна аудієнція з посольством. Посли вручили царську грамоту Богдану Хмельницькому, який і передав її генеральному писарю Івану Виговському, а той зачитав «всем людям явно». В грамоті говорилося, що цар «велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомоществовать им протів недругов ратными людьми». Після того Богдан Хмельницький і Бутурлін обмінялися промовами.

Потім мала відбутися присяга. В зв'язку з церемонією присяги гетьмана і старшини, в церкві виникли серйозні ускладнення, гостра колізія. Гетьман, який прибув у кареті з послами до Успенської соборної церкви, поставив вимогу, щоб царські посли присягнули від імені царя Олексія Михайловича в тому, що він не видасть їх польському королю, не порушить їх прав і вольностей і надасть на їх маєтності свої грамоти.

Царські посли категорично відмовилися присягти за царя: тільки піддані присягають царю — «чинят веру царям». А цар «учнет их держати в своем государском милостивом жалованьи и призрении», тобто гетьман і

старшина повинні покладатися на «царское милостивое слово. А царь и от недругов их в обороне и захищении будет держать, и вольностей от них не отымет, и маетностями им чем хто владеет, пожалует им владсть по-прежнему».

Гетьман відповів, що бажає поговорити про це з полковниками і «усіма людьми» і вийшов з церкви. Він відправився до двору переяславського полковника Тетері і там довгий час розмовляв з полковниками та іншою старшиною, а духовенство, посли чекали в церкві. Нарешті прибули переяславський і миргородський полковники Павло Тетеря і Григорій Сахнович-Лісницький і повторили вимогу Богдана Хмельницького. Але посли стояли на тому, що «непристойно за государя присягати подданым». Полковники аргументували свої вимоги тим, що при укладанні угод козаків з польським королем присягали від його імені коронні гетьмани, «пани-рада» (тобто сенат), московські посли вдалися до іншої мотивації: королі польські «не самодержавцы, не хранят присяги своей, а государское слово переменно не бывает» (Далі побачимо, наскільки ця заява московських послів про твердість царського слова була далекою від істини.). Однак козацькі полковники Тетеря і Лісницький заявили, що «гетьман і вони дають у тому віру, але козаки не вірять; сії останні домагаються присяги за государя». На що була різка заява: цар «изволил принять их под свою высокую руку по их челобитью, и им надлежит помнить сію милость великого государя, следует служить ему и всякого добра желать, Войско Запорожское к вере привести, а незнающих людей от непристойных речей унимать». Бояри намагалися нав'язати козацтву ті принципи, на яких тримався московський лад: цар стоїть над правом, кожен акт царя — це ласка, «пожалування», і в нього не може бути рівноправних стосунків з людьми. Такі поняття були чужими для світогляду українців, сформованого у відповідності до західноєвропейських конституційних норм.

Богдан Хмельницький і козацька старшина вперше відчули, що це означає — абсолютистська тоталітарна царська держава. Але вони покладали великі надії на допомогу Москви у війні з Польщею і, щоб не зірвати переговорів, змушені були припинити дискусію і погодитися на одностороннюю присягу. У соборній церкві зібралося московське і українське духовенство — архімандрит Прохор, переяславський протопоп Григорій з

священиками і дияконами усіх переяславських церков для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники і ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Після присяги гетьман з послами в кареті, а старшина і полковники пішки дісталися знову до «съезжего двору». Там відбулося урочисте вручення гетьманові надісланих царем клейнодів — булави, прапора із дорогоцінних тканин, хутра, ферезеїв (каптанів) і шапок. Старшину, окрім іншого, — наділили царськими дарунками — соболями. Ті представники старшини, які зігнорували Переяславську раду, заявляли потім, що вони не хочуть продаватися та йти в неволю «за царських котів», маючи на увазі соболині шкурки.

На другий день присягали сотники, осавули і козаки Переяславського полку. Щодо міщан Переяслава, то серед них виявилася опозиція. Не всі вони згодилися присягати, декого силою гнали до церкви. Хворого переяславського війта (урядник магістрату) принесли до церкви на ліжку, на другий день він помер.

Не було в Переяславі представників Запорозької Січі. Не приїхав у Переяслав славетний Іван Сірко. Не присягнули уманський (Йосип Глух) і брацлавський полковники.

Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Як писав до польського короля коронний обозний Андрій Потоцький, Іван Богун з тих козаків, для яких «найвища державна рація — щоб не бути ні під вашою королівською милістю, ні під царем».

«Статейним списком» Бутурліна був закладений початок московської версії міфа, легенди про Переяславську раду. Бутурлін зображує картину нібито масовості Переяславської ради, всенародного рішення: «весь народ», «собралось великое множество всяких чинов людей», у церкві було «всенародное множество мужского и женского полу» і т. ін.

В «Історії України-Руси» (т. IX) Михайло Грушевський подає знайдені ним в архіві іменні списки тих, хто присягав у Переяславі: гетьман Богдан Хмельницький і генеральна старшина — писар Іван Виговський, судді — Самійло Богданович-Зарудний і Федір Лобода; обозний Коробка, осавули — Місько і Павло Яненки;

полковники: чигиринський — Трушенко, черкаський — Пархоменко, канівський — Стародуб, корсунський — Гуляницький, білоцерківський — Половець, київський — Пішко, чернігівський — Пободайло, ніжинський — Іван Золотаренко, прилуцький — Вороненко, миргородський — Лісницький, полтавський — Пушкар, переяславський — Тетеря. В наступні дні до них приєдналися полковники: кропивенський — Джалалій і кальницький — Іван Федоренко (колишній наказний полковник).

Крім полковників, присягу від полків приймали 8—10 січня полкова старшина — обозний, осавул, хорунжий, а також сотники і представники рядового козацтва. Отже, від Переяславського полку прийняли присягу, крім полкової старшини, ще й 14 сотників і 37 козаків; від чотирьох полків — чигиринського, корсунського, канівського, ніжинського, крім старшини, всього 26 козаків, а від кропивенського — 5 козаків, «гетьманського полку» — один сотник, два козаки. Від інших полків ніхто з козаків не прибув у Переяслав. А від полків уманського, паволоцького й кальницького взагалі нікого не було. Таким чином, полкової старшини присягнуло 37 чоловік, сотників — 97, решта — козаки, шляхта, духовенство, міщани.

Разом лише 284 особи прийняло присягу в Переяславі й, очевидно, були учасниками Переяславської ради як представники козацького середовища. До них слід додати якусь кількість переяславських міщан — чоловіків. Жінки в Україні не брали участі в радах і не приймали присяги.

Хмельницький і старшина, не задовольнившись «царським словом» і туманними запевненнями послів, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від нього договірних гарантій і зобов'язань. Керівники української держави навіть зажадали від послів письмових підтверджень їх словесних запевнень і обіцянок. 12 січня до московських послів прийшли генеральний писар Виговський, військовий суддя Богданович-Зарудний, полковники Тетеря і Лісницький та інша старшина з вимогою видати лист «за своєю рукою, щоб вольностям, і правам, і маєтностям були як колись», оскільки вони, посли, наділені високими повноваженнями. Старшини пояснили, що лист їм необхідний для того, щоб повідомити народ, на яких умовах приймається царський протекторат, «кожному полковникові необхідно буде його показати, коли він приїде у свій полк». Коли

такий лист не буде виданий, то не можна буде послам їхати в міста приймати присягу, оскільки «усім людям в містах буде в сумнів». Старшина справедливо вважала, що неможливо примусити український народ, який внаслідок кількарічної війни звільнився від іноземного панування, присягати царю невідомо за що і на яких умовах.

На Україні існували інші порядки, ніж у самодержавній Московії, де вимагалося беззастережно, як милість і благо, приймати кожне царське слово. Усі царські піддані вважалися рабами, холопами, і той же Бутурлін, ближній боярин і царський намісник, звертаючись до царя, мусив дотримуватись формули: «Я, Васька Бутурлін, холоп твой».

Отже, вперше було поставлено питання про укладання письмового державного гарантійного договору з Москвою.

Бутурлін і на цей раз відмовився дати лист за своїм підписом, відговорившись тим, що українці можуть вислати послів до Москви «бити челом» про свої «вольности».

Так описав хід переговорів у Переяславі боярин Бутурлін у своєму «Статейному списку». Деякі дослідники на основі інших історичних даних висловлювали припущення, що він у своєму урядовому звіті може й приховав якісь речі, зокрема про свою позицію щодо підтвердження прав і вольностей України. Царський посол робить акцент на тому, що він боронив престиж царя перед новими підданими, рішуче відмовившись присягати іменем царя. Бутурліну «с товарищи» царський уряд поставив в особливу заслугу в їх місії те, що вони зуміли умовити гетьмана зі старшиною відступитися від своїх вимог щодо присяги від імені царя. Насправді московські посли все ж таки змушені були піти назустріч наполегливим вимогам гетьмана та старшини і дати усно запевнення і обіцянки від імені царя, що, можливо, мало характер своєрідної присяги, як про це свідчить козацький літописець Самійло Величко (1720 р.), — «з таким монаршим под клятвою словом і упевненням», а також очевидець подій — киево-печерський чернець Макарій Криницький — «присягли навзаєм посли». В обіцянках послів був один важливий момент. У Переяславі посли запевнили, що будуть затверджені не лише «всі права і вольності» українців, одержані від польських королів у результаті військових

і дипломатичних перемог з козацтвом, а й додаткові пільги. Богдан Хмельницький 17 лютого 1654 р., надсилаючи листа до царя, в наказі своїм послам повторив слова Бутурліна, що «царь большими вас свободами, державами и добрами пожалует, паче королей польских».

Генеральний писар Виговський теж нагадував українським послам обіцянку московських послів, дану в Переяславі.

Однак головним у тодішній ситуації було те, що козацькі старшини на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким турбувались про подальшу долю Української держави, прагнули захистити її самостійність і автономні права міждержавним договором. І, безперечно, їх дуже непокоїло, що повноважні московські посли у Переяславі відмовились укласти такий договір.

Під час переговорів і розмов у Переяславі українська сторона вперше висловила деякі умови майбутнього договору з Московською державою, поки що дуже узагальнені: Україну, її «гетьмана Богдана Хмельницького і Військо Запорозьке польському королю не видавати, і за них стояти, і вольностей не порушувати». Поняття «непорушні вольності» передбачало збереження того самостійного устрою, який здобула Україна, позбувшись залежності від польського короля. Застерігалось про неможливість порушувати соціальну і станову структуру українського суспільства, його внутрішній військовий лад. Ставилася вимога надати підтверджувальні царські грамоти власникам маєтностей різного стану на Україні. У Переяславі Богдан Хмельницький зі старшиною обумовлювали 60-тисячний реєстр Запорозького Війська, тобто визначався кількісний склад збройних сил України. Йшлося і про утримання козацької армати, а також ще про одне дуже принципове питання — збирання податків самими українцями.

13 січня гетьман з старшиною і послами приїхав до Бутурліна; після короткої промови Богдан Хмельницький передав лист цареві Олексію Михайловичу з подякою за те, що прийняв їх під свою протекцію, і в той же день гетьман і генеральний писар Іван Виговський виїхали в Чигирин.

14 січня 1654 р. Бутурлін, діставши від гетьмана список міст і містечок, що були під владою Війська Запорозького і яких налічувалося 177 (селяни не при-

сягали), роздав царські подарунки старшині, розпрощався і виїхав у Київ, Ніжин і Чернігів приймати присягу. Не всюди і не всі згодилися присягати. Київське духовенство на чолі з митрополитом Косовим і шляхта від присяги відмовилися. Боярин, прийнявши присягу від ніжинців і чернігівців, повернувся у Москву. Московські урядовці продовжували приймати присягу в інших українських містах, хоча в ряді міст проявилася опозиція і протистояння, наприклад у Чорнобилі на Київщині. В полках Полтавському і Кропив'янському царських урядовців навіть побили киями.

Український історик Ю. А. Мицик нещодавно знайшов у краківських архівах листи свідків подій, написані на початку 1654 р. Один із цих свідків Ш. Павша в двох листах повідомляє адресатові: «Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві... Між простими людьми виникли значні заворушення...»

«У чернобильців, і тож дуже небагатьох, гвалтом взяли присягу; тамтешні міщани нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках, не присягали і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві і твердо стоять на цьому...»

«Кияни теж цьому були противні і не хотіли йти до церков, але їх наче бидло гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було дано їм при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духовенство... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким і не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава і серед тієї України стався розкол».*

Отже, взагалі в природі не існувало ні Переяславської угоди, ні переяславського договору 1654 р. Відбулася у 1654 р. тільки малочисельна Переяславська рада, яка скоріше носила репрезентативний, декларативний характер. Вона не мала ніякої юридично-правової сили. Відбулася також однобічна присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. У Переяславі український уряд не одержав жодного офіційного документального акту, який би визначав умови об'єднання двох

* Газета «Старожитності», 1991, ч. І, с. 11

держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів.

Тому стає зрозумілим, чому гетьман Богдан Хмельницький з старшиною виявили таку енергійну і наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Москвою. Вони прагнули узаконити суверенітет Української Гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного, передусім воєнного союзу з Московською державою, надання Україні військової допомоги перед небезпекою ворожого вторгнення.

УКРАЇНСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО В МОСКВІ. УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ

Козацька старшина з гетьманом після від'їзду царських послів приступила до вироблення умов майбутнього договору з Москвою. Відбулися старшинські наради в Корсуні й Чигирині. 17 лютого 1654 р. з Чигирина відправляється в Москву українське посольство для укладання міждержавного договору. Очолили це посольство високі представницькі особи із середовища правлячої козацької старшини — генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря.

До посольства також входили: осавул брацлавський Григорій Кирилович, отамани чигиринські — Герман (Герасим) Гапанович та Ілля Харитонович, Кіндрат Якимович та окремий посланець від гетьмана до царя, родич Хмельницького Іван Іванович. При посольстві були писар і військовий товмач (перекладач), капелан посольства — ігумен Новгород-Сіверського Спаського монастиря, 12 чоловік «товариства» (в тому числі син судді Богдановича-Зарудного), писар, загін рядових козаків (24 чоловіки), 2 трубачі і 11 «хлопців», мабуть, прислуга. Разом із посольством їхала депутація від міста Переяслава на чолі з війтом. Посли везли з собою грамоту Богдана Хмельницького до царя і проект договору, який містив 23 статті. «У проекті договору викладено тільки основні умови, — попереджав у грамоті Богдан Хмельницький, — багато чого буде висловлено послами». Український гетьман просив царя «права, уста-

ви, привілеї і всякіе свободи... утвердити і своїми грамотами государськими укрепити».

11 березня українське посольство прибуло до Москви. 12 березня був його офіційний в'їзд до столиці Московської держави, а 13-го відбулася урочиста аудієнція в царя. Крім подарунків від гетьмана — п'яти коштовних турецьких коней — «аргамаків», посли привезли також його лист до царя від 17 лютого, написаний українською мовою, що був по суті акредитивною грамотою для посольства.

У той же день, 12 березня почали переговори на Казенному дворі. Царський уряд, надаючи першорядного значення цим переговорам, доручив проводити їх особам, які займали найвище становище в Московській державі. Це — ближній боярин і намісник, казанський князь О. Н. Трубецькой, один з найзначніших московських бояр В. В. Бутурлін, який очолював у січні 1654 р. велике посольство в Переяславі, окольничий і намісник каширський П. П. Головін і думний дяк Алмаз Іванов. Його М. С. Грушевський у праці «Історія України-Руси» (т. IX, ч. 2, с. 728) називає «найвизначнішим московським дипломатом того часу».

Висловлені усно українськими послами умови Богдана Хмельницького були занотовані московськими дяками протокольно. Існують дві редакції цього протоколу. В них зазначено 16 і 20 статей без послідовного викладу, деякі статті зафіксовано конспективно. Усі 20 статей ідуть під загальним заголовком: «Розговорные пункты без всякого решения», а кожна з них починається словами: «И посланникам говорено...», «И посланники говорили...». Бояри, крім того, розпитували українських послів про стосунки України з Кримським ханством, Молдавією, Волощиною, Польщею, Литвою, а також про внутрішні справи України, зокрема про Запорозьке Військо та його кількісний склад. Завершилися переговори першого дня пропозицією українським послам подати письмово свої умови («Статьи на письме»). Ця частина протоколу закінчується так: «Зде окончились разговорные пункты словесные без решения, следуют письменные статьи».

Наступного дня, 14 березня, посли подали письмовий текст проекту договору з 23-х статей, що фіксували умови, на яких уряд Української Гетьманської держави передбачав об'єднатися з Московською державою. На цьому документі був підпис гетьмана України Богдана

Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Отже, з певністю можна сказати, що текст проекту договору із 23-х статей, поданий послами в Москві, був підготовлений в Україні.

Разом з цим основним документом було вручено й пакет додаткових документів: Зборівський договір 1649 р., підписаний Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казиміром, а також королівський привілей 1649 р. з окремим документом, що підтверджував цей привілей. За Зборівським договором Річ Посполита по суті визнала наявність 40-тисячних збройних сил України, а також владу козацтва на українських землях, які були звільнені українською народною армією в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. У пакет документів 1649 р. входили й королівські привілеї Богданові Хмельницькому на чигиринське староство, а також на села Суботів, Медведівку, Жаботин, Кам'янку, Новоселицю.

Статті проекту договору 1654 р. стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Росії. У першій статті йшлося про підтвердження «прав і вольностей» Війська Запорозького, тобто прав і вольностей України, оскільки формула «гетьман з Військом Запорозьким» репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську Гетьманську державу, що складалася в ході Визвольної війни 1648—1654 рр. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватних правових відносинах, зокрема в «добрах», тобто у матеріальній власності. Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська — збройних сил України — 60 тисяч. Третя стаття передбачала підтвердження «прав та вольностей» української шляхти в «добрах», судах (гродських і земських) та місцевої адміністрації, могли вони самі обирати своїх урядників і суддів. У четвертій статті була поставлена умова, щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, тобто була українська фінансова адміністрація, і, таким чином, Україна могла зберегти свої фіскальні права; у п'ятій статті йшлося про надання староства Чигиринського на гетьманську булаву, шоста закріплювала право Війська Запорозького обирати гетьмана. Стаття сьома декларувала недоторканість козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми. Статті восьма, дев'ята, десята, одинадцята та дванадцята були при-

свячені питанню виплати грошей і надання млинів та маєтків на утримання урядів військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного, а також козацької армати.

У статті тринадцятій була сформульована ідея про непорушність прав, наданих князями та королями духовним та мирським людям. Чотирнадцята стаття затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорозького з іншими державами. Конкретно йшлося про право «вільно приймати» послів з чужих земель, а царя оповіщати тільки у випадках їх ворожого до нього ставлення. Статті п'ятнадцята і шістнадцята стосувалися виплати цареві данини у формі трибуту та способів збирання податків для цієї данини.

У статті сімнадцятій мовилося про те, що права населення України гарантують царські «хартії, писані на вольності козацькі, а другі — на шляхетські». Вісімнадцята стаття зазначала, що посли мають порушити питання про київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана. У дев'ятнадцятій статті викладалися пропозиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами. Двадцята стаття ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України. У двадцять першій статті встановлювались розміри платні рядовим козакам, полковникам, осавулам військовим, сотникам. У двадцять другій статті говорилося про спільні дії проти нападів татар, а в останній, двадцять третій, — про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону України.

Як бачимо, український військовий проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих військових проблем поточного моменту, зокрема оборони України, мав конституційний характер.

Український історик і юрист Андрій Яковлів у результаті докладного і глибокого аналізу 23-х статей дійшов висновку, що українським проектом договору «гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалось будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України».

17 березня українські посли і представники царського уряду зібралися втрете для обговорення статей. З приводу деяких пунктів від українських послів зажадали додаткових пояснень. З свого боку бояри висунули дві

пропозиції: про повернення до Московської держави втікачів, передусім кріпаків, що тікали від своїх поміщиків в Україну, і про відправлення гетьманом для участі в царському поході на Смоленськ козацького війська на чолі з полковниками: ніжинським — Золотаренком і переяславським — Тетерею. Посли прийняли ці пропозиції.

У проміжку часу між 14 і 19 березня відбулись такі події: українських послів 15-го числа запросили на військовий парад, 18-го для них був влаштований урочистий царський обід у Золотій палаті, а 19-го — у патріарха. У цей же день, 19 березня, у вербну неділю, хоча переговори ще не були закінчені, послів запросили на прощальну аудієнцію до царя. Наступав останній перед Великоднем тиждень, коли, за московськими звичаями, цар віддавав перевагу церковним відправам перед справами державними. У цей же день відбулися ділові розмови з боярами, які зустрілися з послами, щоб вирішити деякі нез'ясовані спірні питання. Думний дяк Алмаз Іванов ознайомив послів з резолюціями бояр і указами царя на кожну з 23-х статей. На документі дяк зазначив: «Зде починаются стати саміи на писме данные просительные и решительные».

Десять статей — перша, друга, третя, п'ята, шоста, сьома, дев'ята, одинадцята, тринадцята, сімнадцята — затверджувалися беззастережно. Статті четверта, восьма, дванадцята, п'ятнадцята, шістнадцята ніби й стверджувалися царським указом, однак із деякими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо статей вісімнадцятої, дев'ятнадцятої, двадцять другої, то позитивні їх рішення були висловлені в іншій формі. У статтю чотирнадцяту царським указом внесено обмеження. Статті десята, двадцята, двадцять третя містили резолюцію «допросить», тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме. А відносно статті двадцять першої бояри і цар вирішили взагалі «отговаривать».

21 березня українські посли подали нову редакцію проекту договору, що містив уже тільки 11 статей. У цю редакцію не були внесені сім статей першого варіанта, п'ять статей було об'єднано в три, а ще три — в одну. У цьому другому варіанті ратифіковано всі (за винятком останньої) статті, щоправда з деякими змінами і поправками, що й підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р.: «Мы, великий государь тех

статей выслушали милостиво и что на которую статтю наше царского величества указом велели дать тем же посланникам Самойлову и Павлу».

Ця грамота, що стисло викладала головне із санкціонованих статей, підтверджувала не тільки ратифікацію другого варіанта-редакції з 11-ти статей, а також ратифікувала статті першого варіанта-редакції, які не ввійшли до другого варіанта. Таким чином, в грамоті йдеться про підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького, про кількісний склад збройних сил України, про право Війська Запорозького обирати гетьмана, про спадкування козацьких маєтків і прав козаків їх вдовами і дітьми. В додаток були видані ще дві царські грамоти, датовані також 27-м березня: на чигиринське староство Богданові Хмельницькому та українській шляхті (всі три у протоколі Посольського приказу називаються «конфирмовательными»).

26 березня цар видав указ про від'їзд українських послів. 27 березня, тобто на другий день Великодня, їм вручили текст договору, що містив 11 статей, з царськими і боярськими указами і санкціями під ними, а також три вищеназвані царські грамоти. Разом з цими документами посли отримали царську жалувану грамоту місту Переяславу і царський привілей Богданові Хмельницькому на Чигиринське староство й підтвердження його володінь на Суботів, Новоселицю, Медведівку, Борки й Кам'янку, а також три царські листи особисто гетьманові. В листах йдеться про відпускну грамоту українському посольству, про надіслання нової державної печатки для України, про оголошення війни Польщі й відправлення 18-тисячного козацького війська і про поїздку київського митрополита до Москви для пояснень у зв'язку з конфліктом з московським воєводою в Києві. Однак у 6-му пункті 11-статейного тексту договору йдеться про церковні маєтності. Як відомо, щодо київського митрополита українським послам був даний «ізустний наказ» Богдана Хмельницького. Відповідно до цього наказу посли просили дати жаловану грамоту на митрополичі маєтності. У царській резолюції говорилось про надання такої грамоти «митрополиту и всем духовного чину людям на маєтности их», але фактично грамота була видана трохи пізніше цього року. Українські посли відбули з Москви в Україну.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ДОГОВОРУ, ЙОГО ЮРИДИЧНА ПРИРОДА

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів дипломатичною моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору 1654 р. містяться в двох різних за формою актах. Отже, українсько-російський договір 1654 р. в його остаточному московському тексті складається з 11 статей від 21 березня і узагальнюючої царської жалуваної грамоти гетьманові й Війську Запорозькому від 27 березня, які складають одну цілість.

Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким, які представляли Українську Гетьманську державу, виклали свої умови у формі «чолобитної» в статтях від 14 і 21 березня. Акти, що виходили від царя, мали форму «жалування», тобто царських указів. Така форма договірних документів була певною мірою даниною часу. І петиції з козацької сторони, і резолюції царського уряду не відповідали внутрішньому змісту документів, які, безперечно, мали договірний характер. Акти, якими обмінялися сторони, були за своєю суттю договором, тобто угодою двох держав.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 р., Україна вже була незалежною державою — вона мала всі ознаки, притаманні поняттю «держава»: територію, що підлягала державній організації; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; збройні сили — козацьке військо, а також самостійні міжнародні відносини.

Укладаючи договір з Москвою, Україна як незалежна держава ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона — Москва. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 р. називає гетьмана і Військо Запорозьке «підданими московського царя», але при цьому зазначає: Україні «быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною.

У подальших документах першочергове значення надається саме цим «правам і привілеям», про них обо-

в'язково говориться, коли йдеться про «підданство», при цьому чітко окреслюються права, які за договором належать цареві щодо України. У проекті договору, поданому 14 березня послами Богдана Хмельницького, зазначено, що цар має право на грошову данину з України (юридично — у формі трибуту).

Для Хмельницького договір 1654 р. був насамперед звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності і не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом. В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичну для того часу форму договору між двома державами, так звану протекцію, коли вдаються за допомогою до сильнішої держави. Така форма була відома всім монархам та володарям. Під час довгої боротьби з Польщею Богдан Хмельницький не вперше укладав договори з сусідніми державами, та й із самою Польщею. У ході війни Україна і Річ Посполита двічі визначали свої юридичні стосунки — у Зборівському і Білоцерківському договорах 1649 і 1651 рр., але обидва рази державно-політичні угоди були розірвані Польщею, війна продовжувалась. Богдан Хмельницький сподівався, що тепер на підставі українсько-російського договору Україна одержить військову допомогу від Москви і в той же час заманіфестує перед світом своє визволення.

Самостійність України визнавалася і в аспекті міжнародних відносин. Передусім Польща у своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як самостійну державу, могутністю якої лякала інших володарів. Посол польського короля в Криму доводив хану, що «осібна держава», яку робить з України Богдан Хмельницький, буде небезпечною для сусідів. Польські дипломати залякували Семиградського князя тим, що Богдан Хмельницький стане монархом із стотисячною армією над усіма руськими землями. Тогочасний французький часопис «Gazette de France» 21 березня 1654 р. писав, що Хмельницький в об'єднанні з Москвою шукав союзників для боротьби проти Польщі: «Щоб знайти Польщі ще одного ворога, Богдан Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому від імені козаків».

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Богдана Хмельницького як самостійну державу. Гетьман прова-

див розгалуженў міжнародну діяльність, мав дипломатичні зносини із Швецією, Пруссією, Австрією, Угорщиною, Молдавією та іншими сусідами, листувався з ними, укладав договори, обмінювався посольствами. Монархи, князі та інші родовиті правителі зверталися до Богдана Хмельницького, називаючи його «приятелем», «другом», «братом» — як це було прийнято в стосунках між володарями. Отже, чужоземні монархи, незважаючи на договір 1654 р., трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана — як самостійного государя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як «протекцію» в тодішньому розумінні, часто номінальну, і договір не стояв на перешкоді їх дипломатичних зносин з Україною на високому державному рівні.

Оцінка договору московським урядом з часом змінювалась, спочатку він погоджувався з «протекційним» характером договору і вважав Україну вільною державою. Маючи з Богданом Хмельницьким зносини ще до укладання договору, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, і відав ними Посольський приказ — по суті московське міністерство закордонних справ, що, взагалі, керувало зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлював від Москви державний кордон і митниці.

Але Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодального примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на автономію України.

Уже при укладенні договору це виявилося у більшменш прихованій тенденції царя і бояр встановити контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю, а також над міжнародними відносинами України. Однак українські посли відповідно до твердих і рішучих інструкцій Богдана Хмельницького протистояли цій тенденції, хоч у ході обговорень деяких статей доводилось іти на компроміс.

Нижче висвітлюється хід обговорення і остаточне формулювання статей, в яких визначалося державне, політичне, соціальне, фінансове і міжнародне станови-

ще України, що знайшли відображення і в одинадцяти статтях тексту остаточного договору і в жалуваній царській грамоті від 27 березня.

Гетьманська влада

Одним із визначальних факторів незалежності Української Гетьманської держави була влада гетьмана. У договорі 1654 р. вона нічим не обмежувалася. Гетьман був верховною владою і головою української держави. Титули, які надавались гетьманові в офіційних документах, свідчили про всю повноту його влади щодо внутрішніх справ Української Гетьманської держави — «верхній владця і господар Отчизни нашої», «зверхніший властитель», «рейментар». Шоста стаття визначала, що гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався «доживотно» на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів. Царя мали лише сповіщати про вибори, а гетьман повинен був скласти присягу цареві перед царським посланником на Україні. І на майбутнє, після смерті кожного гетьмана, козаки мали право, як формулювалося у жалуваній ратифікаційній царській грамоті, «обирати гетмана по прежним их обычаям, самим меж себя».

Внутрішня автономія. Судочинство

У пропонованому проекті договору вже в першій його статті гетьман і Військо Запорозьке вимагали непорушності автономії України: «Підтвердити права і вольності наші військові, як з віків бувало у Війську Запорозькому, які своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах». Суд тоді вважали однією з найважливіших функцій влади і Військо Запорозьке надавало йому великої ваги. «Щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин своїх щоб товариство судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити». Саме в такій формі була зафіксована теза

про цілковиту незалежність від царського уряду Війська Запорозького у сфері судочинства.

Цар 27 березня 1654 р. ратифікував першу статтю договору без жодних змін. «Пожаловали, велели им быть под нашего царского величества высокою рукою, каковы им даны от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судиться им велели от своих старшин по своим прежним правам».

Про податки

Коли заглибимося в аналіз статті, пов'язаної з проблемою податків і простежимо хід її обговорення, то переконаємося, якою життєво важливою була вона для України і як пов'язувалася з її збройними силами.

З визволенням України з-під польської влади і утворенням Української Гетьманської держави, її фінансова політика набула суверенного характеру. Всі податки, що їх народ України повинен був сплачувати до королівського скарбу, на короля, на католицькі монастирі і церкви, на панів, передавалися до скарбу Війська Запорозького, до Української Гетьманської держави. Крім того, товари, які ввозили з інших країн, обкладалися митом. Значний прибуток українській державі давали податки з меду, пива, горілки.

Український гетьман, укладаючи договір з царем, хотів, щоб весь прибуток і надалі залишався в Україні, за винятком певної грошової данини Москві. Історик і юрист Андрій Яковлів на основі глибокого дослідження встановив, що концепція і формування статті 15 проекту договору, яку подали посли Богданович і Тетеря 14 березня, як і текст їх промови 13 березня, належать Богданові Хмельницькому, який пропонував, щоб фінансові стосунки між Україною та Москвою були такими самими, як і стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною, з одного боку, та турецьким султаном, з другого. А це означало стосунки номінального васалітету з виплатою Москві грошової данини — у формі трибуту.

Московські бояри не прийняли цієї умови у запропонованій редакції. Вони прагнули самі визначити характер і розміри податків, а, основне, щоб фіскальні органи належали Москві, тобто щоб податки стягували царські чиновники.

Важко було навіть передбачити, яких масштабів могли б набути безконтрольність, свавілля, зловживання московських фіскалів.

У результаті великих дискусій прийшли до компромісної редакції — вирішено було одноразову грошову данину замінити збиранням податків місцевими органами з подальшою передачею їх особам, спеціально призначеним царем. Зберігалися фіскальні права України, залишалася її фінансова адміністрація. Представники Москви тільки приймали зібрану данину. Отже у справі збирання податків цар зберігав тільки право контролю. І все ж для державного українського скарбу виплата данини, що складала більшу частину безпосередніх податків, була тяжкою втратою, бо позбавляла Українську державу значної частини фінансових засобів. Щоб компенсувати ці видатки і щоб врятувати справу державного скарбу, українські посли поставили вимогу виплачувати певну квоту Війську Запорозькому за службу цареві. При встановленому за договором кількісному складі збройних сил України — в 60 тисяч — ця платня Запорозькому Війську мала перевищувати втричі загальний державний прибуток, який дорівнював 600—800 тисяч польських злотих.

Впровадження царських воєвод в Україні

Царський уряд намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, забезпечивши це введенням у головних українських містах своїх воєвод з військовими залогами. Бояри домагалися зафіксувати таку позицію у договорі 1654 р., однак безуспішно. Посли виявили рішуче небажання бачити у своїй країні московських воєвод.

Взагалі, розмова про царського воєводу в Україні виникла вперше у 1653 р. ще до укладання договору. Ініціатором був Богдан Хмельницький. Він через свого посла Лаврина Капусту, звернувшись до Москви за

військовою допомогою проти Польщі, запропонував вислати до Києва трьохтисячне військо під командуванням воєводи. Під час переговорів у Переяславі в січні 1654 р. Бутурлін нагадав Хмельницькому про його пропозицію і попросив дати перепустку воєводі на приїзд до Києва. Богдан Хмельницький погодився, зауваживши, що до весни, в разі ворожого наступу бажано навіть збільшити кількість царського війська.

Гетьман вважав, що цей акт матиме не тільки військове, а й політичне значення. Поява царських воєвод з військом у Києві могла стати не тільки фактичним початком московсько-польської війни, але й показувала б іншим державам, зокрема й Польщі, що цар буде боронити Україну всіма засобами Московської держави. Однак на перебування царських воєвод на Україні Богдан Хмельницький дивився лише як на тимчасове.

Цар у наказі від 30 січня 1654 р. призначив воєводою в Києві князя Куракіна і чітко визначив його функції — військовий захист України від ворожого наступу: «По челобитию гетмана велел государь быть в Киеве ратным людям для бережения от приходу поляков и всяких воинских людей».

Але через три роки воєводи з царськими військами вже були не тільки у Києві, а й у Чернігові, Переяславі та Ніжині. А у 1657 р. відряджений до Богдана Хмельницького царський посол окольничий Бутурлін вимогливо допитувався у гетьмана, чому не має воєвод в інших великих українських містах. Богдан Хмельницький відповів, що своїм послам у Москві в 1654 р. він наказував не погоджуватися на присутність царських воєвод ніде, крім Києва, і при переговорах у Переяславі на цьому й зійшлися.

Міжнародні відносини

Міжнародні відносини України обговорювалися Богданом Хмельницьким з московськими послами ще в Переяславі, а потім гетьманськими послами — Богдановичем і Тетерею — з боярами у Москві. Про це йшлося і в проектах договору: від 14 березня — у чотирнадцятій статті і від 21 березня — у п'ятій статті. Ці статті мали принциповий характер і важливе державне значення. Український проект договору містив вимогу повної дипломатичної самостійності Украї-

ни, права дипломатичних зносин з усіма державами. На обидва ці варіанти цар видав спеціальні укази. Якщо порівняти українську і московську редакції, то стає очевидним, що вони значно відрізняються між собою.

Богдан Хмельницький вважав, що у міжнародній сфері мова повинна йти тільки про взаємну інформацію щодо сусідніх держав та їх військово-дипломатичних планів і, при необхідності, — про спільні заходи для оборони. Саме такі стосунки встановлювалися між самостійними державами, що укладали взаємооборонний союз. На цьому принципі і грунтувалася перша українська редакція статей.

В ході переговорів московська сторона зафіксувала таке: «Коли з яких-небудь країв прийдуть посли у важливих справах, гетьман їх присилатиме до государя, а послів, які приходитимуть у малих справах, нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і тому йому на зле не має». Таке, по суті, позбавлення Української держави міжнародної діяльності викликало рішучі заперечення з боку українських послів. Тоді царський уряд спробував обмежити дипломатичну діяльність України щодо Туреччини й Польщі.

19 березня бояри оголосили послам царський указ: «Чтоб гетьману с польским королем и турецким султаном не ссылаться». А в наступному указі цар обмежував не тільки активне дипломатичне право України щодо Туреччини і Польщі, а й пасивне — приймати та відпускати послів. Царський уряд прагнув поставити під свій контроль і цю сферу діяльності України.

Однобічне обмеження міжнародних зносин суперечило волі та намірам Богдана Хмельницького. Українська сторона вважала, що при союзних договорах подібні обмеження міжнародних зносин повинні бути двосторонніми і мають поширюватися тільки на стосунки з ворожими обом державам країнами. Тому посли і заявили боярам після 19 березня, що з погляду на взаємні союзницькі обов'язки Москві теж не слід мати будь-яких контактів з цими двома ворогами-сусідами.

Воєнні й військові питання

Що стосується воєнних і військових питань, які мали особливе значення в аспекті воєнного союзу Москви і України і були викладені в статтях 2,

3, 4, 7, 8, 9, 10, 11 одинадцятистатейного тексту договору, то вони в основному були вирішені царем позитивно (засоби утримання генеральної і полкової старшини, військової армати, термін походу московського війська до Смоленська, про військо для охорони українсько-польського кордону після закінчення війни з Польщею, про засоби оборони України від Криму, про оплату козацького війська, яке посилатиметься за межі України, про забезпечення оборони фортеці Кодака і Січі).

Тільки щодо останніх двох питань виникли деякі непорозуміння в зв'язку з думкою московського уряду, що постачання харчами і військовими припасами південного кордону України повинно було йти з українських джерел. Тому забезпечення залоги Кодака ставилося у залежність від розмірів податків, зібраних на Україні для царя. Крім того, відмовляючись, по суті, від фінансової допомоги Україні у спільній боротьбі проти Польщі, царський уряд не погоджувався видавати жалування Війську Запорозькому, відговорюючись великими витратами на московське військо, в якому є наймані німецькі і татарські вояки і яке призначене для війни з Польщею. Ось коли будуть описані царськими дворянами доходи на Україні, тоді й піде мова про платню Війську Запорозькому. Однак українські посли в Москві рішуче відстоювали свою вимогу і цар врешті погодився «послати своего государева жалованья... гетману и всему Войску Запорожскому золотыми».

Слід також пам'ятати, що як йшла мова про платню Запорозькому Війську, то малася на увазі ситуація, коли козаки будуть на царській службі за царським наказом «...не для своєї оборони, а як будуть виведені в чужі краї», тобто йдеться про спільні українсько-московські військові операції поза межами України.

ДОЛЯ ОРИГІНАЛІВ ТЕКСТУ ДОГОВОРУ

У московському посольському приказі, де вироблялися і оформлялися документи, комплекс яких власне і становив українсько-російський договір 1654 р., їх оригінали не збереглися.

Із поданих українськими послами двох проектів договору з 23-х та 11-ти статей були зроблені «списки»,

тобто переклади (точніше — перекази з української на російську мову), занесені у «стовпці», (рос. «столбцы») — досить громіздка форма діловодства у московських приказах. У той час як у Західній Європі і на Україні офіційні документи формувалися у «справи» («діла»), у Московії документи склеювалися у довгі сувої. Туди ж дяки записали (російською мовою) перший варіант договору, усно викладений послами. В результаті виник третій варіант із 20-ти статей. Були також занотовані царські укази і боярські рішення щодо кожної статті.

Оригінал українською мовою першого проекту із 23-х статей, оскільки одразу він не був повністю прийнятий, послам не повернули; він мав залишитися в Московському посольському приказі. Але цей документ зник.

Із тексту договору з 11-ти статей була виготовлена копія українською мовою, тобто виготовлено, по суті, другий оригінал. В тексті російського перекладу, підклеєного до комплекту документів, що залишилися у Посольському приказі, є позначка: «Писано на столбцах, белоруским письмом (так у Москві називали український скоропис. — *О. А.*) без дьячей приписки. Писал Степан да Тимофей да Михайло». Ю. А. Мицик на основі архівних даних встановив прізвища та інші дані про тих, хто скопіював український одинадцятистатейний оригінал договору. «Степан да Тимофей да Михайло» були українці, перекладачі Посольського приказу, які в 1650 р. переселилися в Москву з Києва та Гадяча. Це Степан Кольчинський, колишній студент Києво-Братської (Могилянської) колегії, Тимофій Топоровський і Михайло Кульчицький (Кульчинський, Кольчинський). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського (Григорій), були прийняті на службу до Посольського приказу 16 (6) IX 1651 р. й перекладали там на російську з української, польської, латинської, грецької мов різні документи і «книжки» (Газета «Старожитності», 1991, ч. I, с. 10). Взагалі, типовим явищем було залучення Москвою високоосвічених українців, які навчалися в західноєвропейських університетах та Києво-Могилянській колегії — першому і єдиному на той час вищому учбовому закладі Східної Європи. Другий 11-статейний оригінал українською мовою вручили послам Богдана Хмельницького, які й повезли його в Україну. Перший оригінал залишився у Посольському приказі,

але й цей документ, так само, як і оригінал 23-статейного проекту договору, там відсутній. Дослідники висловлювали припущення, що ці документи могли бути свідомо знищені. Між іншим, після 1709 р. дяки московських архівів за наказом Петра I безуспішно розшукували український оригінал договору.

Посли Богдана Хмельницького Самійло Богданович і Павло Тетеря, повернувшись в Україну, привезли оригінали одинадцяти статей, а також царських грамот, про які зазначено (за описом, знайденим мною в українській рукописній книжці початку XVIII ст.): «Богословие и государево имя писано золотом, печать большая под кустодією». Оригінали жодної з царських грамот в Україні не збереглися. У Москві, в Посольському приказі є їх чернетки з численними виправленнями, викресленнями, дописками. Привезені в Україну документи Богдан Хмельницький прилюдно не оголошував. Безперечно, він не був задоволений тим, що царський уряд не прийняв кількох істотних положень, на яких наполягав гетьманський уряд. Цим договором обмежувалось право дипломатичних зносин України, встановлювався нагляд за її фінансовою політикою, ставилась під сумнів автономія української церкви. Найбільшу тривогу викликав намір царського уряду посилати своїх воєвод в Україну, всупереч чітко заявленій у 16-й статті першого варіанта українського проекту договору позиції гетьманського уряду. Можливо, гетьман не хотів оприлюднювати договірні документи тому, що побоювався різко негативної реакції козацтва і старшини.

Отже, конкретні умови об'єднання України з Росією були відомі лише близькому оточенню Богдана Хмельницького.

Уже після смерті гетьмана, коли московський посол В. Кікін приїхавши в Україну, зазначав у своєму статейному списку, що на раді 25 серпня 1657 року старшина і козаки вимагали від «гетманича» (Юрія Хмельницького) і генерального писаря Виговського, щоб вони «показали всьому війську всі ті статті, котрих просили в царя Богдан Хмельницький і все Військо через своїх посланців, бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове челобиття великий государ пожалував». Статті були зачитані перед обранням Виговського гетьманом і, мабуть, потім були втрачені. В усякому разі, вже через 15 років після укладення договору, ще за царя Олексія Михайловича, гетьман

Лівобережної України Дем'ян Многогрішний на звертання Посольського приказу надіслав українсько-польські та українсько-російські договори за 40—60-ті роки XVII ст. у Москву, однак «Богданових статей» йому так і не вдалося знайти.

Існував іще один варіант договору — з чотирнадцяти статей. Його подав московський посол князь Трубецькой на козацькій Раді у жовтні 1659 р., де Юрія Хмельницького знову було проголошено гетьманом. Трубецькой представив ці чотирнадцять статей як «Статті Богдана Хмельницького з додатками», що насправді були підробкою царським урядом офіційного державно-дипломатичного документа. Не тільки додаткові статті обмежували державні права України, а й сам текст статей представлений царським воєводою, був сфабрикований, являв собою значно змінену не на користь України редакцію, зокрема, у праві виборності гетьмана, дипломатичних стосунків, автономії української церкви. Воєводи з залогами царських військ за цими статтями тепер розміщуватись мали не тільки у Києві, де вони перебували з 1654 р., а й у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані.

Трубецькой заманив до свого табору Юрія Хмельницького і старшину, які, потрапивши у безвихідь, змушені були присягнути на цьому фальсифікаті. Навіть більше — Трубецькой за вказівкою царя з метою популяризації саме цих нових змінених статей і закріплення їх у свідомості українського суспільства наказав київському воєводі Шереметєву надрукувати їх текст разом з присяжними підписами старшини і розіслати в усі козацькі полки, що було виконано в цьому ж році. Відтоді офіційно тільки цю редакцію вважали за договір Богдана Хмельницького і на ній присягали наступні гетьмани. Причому кожного разу вносили ще нові царські додатки й поправки, знову ж не на користь України.

Навіть в історичній літературі кінця XIX ст. з'явилися публікації, в яких стверджувалося, нібито варіант з чотирнадцяти статей і був остаточною редакцією українсько-російського договору 1654 р. На початку нашого століття дослідники-історики та юристи, спираючись на історичні джерела, спростували ці твердження і довели, що редакція з'явилася в 1659 р. Крім того, в першому томі «Полного собрания законов Российской империи», (с. 325—327) вміщено текст договору 1654 р.

у редакції від 21 березня, а не у фальсифікованому варіанті 1659 р.

Майже через 340 років проблема українсько-російського договору 1654 р., його оригіналу, виникла знову. У листопаді 1990 р. газета «Літературна Україна» повідомила читачів, що після підписання договору між суверенними Україною та Росією Борис Єльцин вручив Леоніду Кравчуку подарунок — копію знайденого в московських архівах українсько-російського договору, що вважався втраченим. Це була сенсація! Леонід Кравчук у своєму інтерв'ю часописові «Пам'ятки України» з приводу повернення на Україну національних історичних і культурних цінностей «як свій перший внесок у цю справу» передав для публікації журналу текст, який привіз у Київ з Москви. Але, як з'ясувалося, це був відомий текст російською мовою другої редакції договору в одинадцяти статтях, який разом з іншими договірними документами і матеріалами переговорів був надрукований в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» (Санкт-Петербург, 1878, т. 10, с. 446—452), а також в документальному збірнику «Воссоединение Украины с Россией», (Москва, 1954, т. 3).

Отже, український оригінал договору 1654 р. досі не знайдено, є лише списки-переклади (перекази) російською мовою.

ДОГОВІР У ДІЇ, ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ І ПОРУШЕННЯ

Спочатку договірні умови, що стосувалися спільних воєнних дій виконувалися. Об'єднані московські й українські сили весною 1654 р. виступили проти Польщі на білоруському театрі воєнних дій. Хоч і ця ситуація не свідчила про послідовне виконання умов договору. Богдан Хмельницький розраховував, що царські війська об'єднаються з козацькими для захисту України від наступу польських сил. А цар використав козацькі полки передусім для відвоювання земель, які втратила Московська держава за Поляновським миром з Польщею.

Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 р. з військом на Смоленськ. Йому на допомогу Богдан Хмельницький вислав 20-тисячний український

корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, визначного військового керівника і політика. Об'єднані козацько-московські сили відвоювали Білорусію і більшу частину Литви. Міста Білорусії не чинили опору козакам, які на південних білоруських землях, сусідніх до Гетьманщини, заклали новий козацький полк. У цих перемогах важлива роль належала військовому мистецтву Богдана Хмельницького, який, залишаючи за собою верховне командування козацькими військами, продовжував розвивати далі стратегію Запорозького Війська. Він, зокрема, наказував Золотаренкові не затримуватися біля фортець, не витрачати часу на їх облогу, а громити ворога у польових битвах.

Восени 1654 р. 30-тисячна польська армія, об'єднавшись з новим союзником — кримським ханом, вирушили в похід на Україну. Пройшовши «вогнем і мечем» по Брацлавщині, це військо обернуло її на руїну.

На початку 1655 р. проти них виступив Хмельницький з козацьким і московським військом. 29—30 січня в люті морози відбулась генеральна битва в урочищі Дрижиполі під селом Охматовим на Київщині, неподалік од Білої Церкви.

З великим зусиллям вдалося Хмельницькому розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпеки. На полі бою з обох сторін полягло 15 тисяч чоловік, з них 9 тисяч — московського війська. Багато людей замерзло. Поляки відступили на захід, татари подалися у Крим, спустошивши по дорозі середню Київщину, забравши десятки бранців.

Таке завершення першого року підписання договору дуже послабило надії українців на московського царя як на могутнього протектора, який би зміг забезпечити Україні свободу і спокій.

Москва, укладаючи договір, визнавала Україну самостійною і незалежною державою, однак, виходячи зі своєї самодержавної, загарбницької політики і дивлячись на Україну, як на майбутній набуток свого царства, прагнула обмежувати українську державність, ставлячи за кінцеву мету замінити протекторат повною інкорпорацією України.

Уже в статейному списку боярина В. В. Бутурліна є ознаки того, що в представників Москви одразу почала утверджуватися ідея «воссоединения Руси». Московський цар починає іменувати себе «Великие и Малые

Россіи самодержец», наказує виготовити нову державну печатку з новими царськими титулами, хоч більше трьох років після укладення договору, до самої смерті Богдана Хмельницького, Москва була дуже обережною у спробах обмеження державної незалежності України, не наважувалася порушувати договір. Вона навіть не змогла реалізувати обмежень, внесених указами царя у текст одинадцятистатейного варіанта договору. Дуже великим був авторитет і сильною влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні, який твердо і послідовно протидіяв тискові царизму і відстоював права Української Гетьманської держави.

Умови договору щодо збирання і передання доходів до царської казни взагалі довгий час не здійснювалися, у всякому разі за життя Хмельницького, хоча цар уже в травні 1654 р. направив в Україну дворян для опису та збирання доходів. Враховуючи розгортання військових дій, Богдан Хмельницький попросив відкласти цю справу. У 1657 р. царський посол Бутурлін закидав Б. Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України і що царські воєводи не допускаються в її міста.

Не зважав Богдан Хмельницький і на ті додаткові умови договору, що були результатом царських указів і обмежували державну самостійність України у сфері міжнародних відносин. Гетьман здійснював активну та пасивну дипломатію з чужоземними державами, укладав договори міжнародного характеру, брав міжнародні зобов'язання, зокрема з Фрідріхом-Вільгельмом, курфюрстом бранденбурзьким, Швецією, Угорщиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Туреччиною, з якою після приєднання України до Москви Богдан Хмельницький відновив відносини, навіть не повідомляючи про це царя. У гетьманській резиденції — Чигирині на початку 1657 р. перебували акредитовані і спеціально надіслані посли до гетьмана Богдана Хмельницького: австрійський, турецький, ханський, два шведських, два — від князя Ракочія, три — з Молдови, три — з Волощини, посол польського короля і окремо — посол польської королеви, посланець Литви, московські посли. Останні вдалися до шпигунства і підкупу, щоб з'ясувати зміст міжнародної політики Богдана Хмельницького. На вимогу послів генеральний писар Іван Виговський таємно від гетьмана приніс оригінали дев'яти і копію одного з гетьманських листів. Насправді такі дії Виговсько-

го були погоджені з Хмельницьким і мали на меті якось урівноважити його тверду і непохитну міжнародну політику в очах Москви. Московські посли прагнули дізнатися «о чем пишут гетьману цесарь и король свейский (шведський. — *О. А.*), и Ракуца венгерский, и хан крымский, и волоский и мултьянский владетели, и иные всякіе вести про польського короля і про корунное и литовское войско, и про приход силистрийского паши».

Богдан Хмельницький тоді шукав нових союзників, інші політичні комбінації. Найбільше значення мали для нього стосунки зі Швецією, яка довгий час вела війни з Польщею. Ще у 1650 р. Богдан Хмельницький пропонував Швеції союз проти Речі Посполитої. Але тоді шведська королева Христина не хотіла воювати. Карл-Густав X, який змінив її на престолі, вирішив відновити війну з Польщею. Разом з князем Семиграддя (Трансільванія, Угорщина) утворив союз протестантських держав проти католицьких Польщі й Австрії, що належали до габсбурзько-католицького табору в Європі. Король Карл-Густав закликав Богдана Хмельницького разом виступити проти Польщі, і той охоче пристав до цього союзу.

Весною 1655 р. Карл-Густав вирушив у похід на Польщу, а Богдан Хмельницький виступив з українським військом і допоміжним корпусом Бутурліна проти польських сил, які ще знаходились в Україні. Полки Богдана Хмельницького вибили поляків з Поділля і перенесли військові дії в Галичину. Польську армію розбили під Городком, і Хмельницький вдруге, як і в 1648 р., взяв в облогу Львів. Він не штурмував місто, а обмежився невеликою контрибуцією. Царські воєводи вимагали, щоб українські міста, відвойовані силами союзників — козацьких і московських військ, присягали царю на вірність. Богдан Хмельницький не міг допустити, щоб Львів став власністю Московської держави.

Шведський король всіляко прагнув схилити Хмельницького розірвати союз з Москвою, переконуваВ, що царський уряд при своєму самодержавному устрої «не потерпить у себе вільного народу». Однак Хмельницький тоді ще мав намір зробити Україну нейтральною державою під протекторатом і Москви, і Швеції.

А Москва, порушуючи умови договору в сфері міжнародних відносин навіть у царській редакції, 1656 року уклала зрадницьку щодо України сепаратну Віленську угоду з Польщею, не повідомивши Богдана Хмельниць-

кого, не запросивши українських представників на польсько-московські переговори.

У той час польські політики виступали з пропозицією обрати московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна-Казиміра, за що цар мав обороняти Польщу від шведів. Цар піддався на принаду і в травні 1656 р. оголосив війну Швеції. Через три місяці у Вільно почалися переговори Москви з Річчю Посполитою. Стало відомо, що на переговорах по-змовницьки, за спиною України вирішувалася її доля, дискутувалося питання про повернення України під владу Польщі.

Віленське перемир'я розцінили в Чигирині як зраду царя. У гетьманській резиденції відбулася в жовтні 1656 р. Генеральна рада, учасники якої були обурені політикою Москви, що поза спиною українців укладала такі договори і влаштовувала торги українськими землями. Старшина дорікала Хмельницькому за московські справи. Гетьман, як доносив Іван Виговський московським боярам, «прикро вражений, кричав немов божевільний і несамовитий, що нема іншого виходу, як відступити від Москви і шукати собі іншої помочі». За свідченням очевидців, на завершення Ради «усі полковники, осавули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть».

Гетьман у 1657 р. відправив у Москву свого посла — полковника Тетерю, де той заявив, що Хмельницький не приймає Віленської угоди. І не тому, що він не хоче миру, а тому, що вважає угоду «несправедливою», а українці «многії чули від ляхів», що цар «їх уступить по-старому коруні польській».

У відповідь на дорікання царського посла Бутурліна з приводу договору з семиградським князем та допомогу шведам проти Москви Богдан Хмельницький наполіг на праві Української Гетьманської держави на самостійну, незалежну від Москви міжнародну діяльність і звинуватив царя в шкідливому для України замиренню з Річчю Посполитою: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, вміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ вчинив було наді мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу Отчизну».

Справді, український гетьман, хоч поки і не поривав прямо з Москвою, не бажаючи вступати з нею в збройну боротьбу, однак дуже енергійно займається утворенням коаліції зі Швецією, Семиграддям, Бранденбургом, Молдавією, Волощиною й Литвою. Ця коаліція була спрямована проти Польщі і Криму, а також певною мірою і проти Москви. Богдан Хмельницький мав на меті відвоювати у Речі Посполитої загарбані нею західноукраїнські землі, які ще не ввійшли до складу Української Гетьманської держави. Водночас Хмельницький прагнув тим самим домогтися незалежності від агресивної політики Москви.

У січні 1657 р. семиградський князь Юрій Ракочій з 30-тисячним військом мадяр і волохів перейшов Карпати і ввійшов у Галичину. До нього приєдналося 20-тисячне козацьке військо на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (три реєстрові полки і з'єднання «охотників», які за власною ініціативою ішли в похід). Богдан Хмельницький на той час був уже настільки хворим, що особисто не міг очолити військо. Порадником Ждановича гетьман призначив одного з найкращих на той час своїх соратників — генерального суддю Івана Креховецького.

Жданович, пройшовши Галичину до Перемишля, об'єднався з Ракочієм. Разом з козацькими полками і силами Ракочія діяли й шведські війська. Союзницькі сили взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, оволоділи Краковом, зайняли Берестя й, нарешті, — Варшаву. Жданович, зайнявши Берестя, порозумівся з шляхтичами Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пінської. Шляхта — і православна, і католицька — звернулася до гетьмана з заявою, в якій вказала, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Богдан Хмельницький видав «асекурацію», приймаючи їх у підданство й забезпечуючи права та вольності й, насамперед, свободу католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з проханням прийняти її під свій протекторат. Приєдналися до цих прохань і могутні магнати, як, наприклад, Степан Четвертинський.

Але після такого тріумфу Української Гетьманської держави і здобуття найбільшого престижу, найбільшої популярності її керівника — Богдана Хмельницького,

влітку того ж 1657 р. ситуація змінилася і не на користь коаліції. Політичні й військові успіхи українського гетьмана та його союзників викликали занепокоєння у сусідніх держав, почалися дипломатичні перешкоди, а потім Данія оголосила Швеції війну, Австрія вислала на поміч Янові-Казимірові корпус війська, пізніше прибув на допомогу полякам кримський хан. А щодо самої Польщі, то загроза загибелі її як держави активізувала у поляків дух патріотизму. Крім того, всі верстви польського суспільства і навіть ті, що пристали до шведського короля, були обурені безчинствами шведів, які, будучи протестантами, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, накладали на населення величезні контрибуції. Ще більший гнів і опір викликали спустошення і насильства війська Ракочія. Усі поляки бралися за зброю, піднімалися на визвольну боротьбу проти панування чужинців. Шведський король вивів свої війська з Польщі, війська Ракочія були розгромлені поляками і татарами. Сам він ледве врятувався.

У козацьких полках були інші складності: почався заколот, який спровокувала Москва. Вона висилала до Богдана Хмельницького посольство за посольством, вимагала розірвати союз із шведами і Ракочієм. Не добившись нічого, Москва направила в Україну агентів, які агітували серед народу проти гетьманського уряду, намагались дискредитувати його політику. Царський дворянин Желябужський повів серед козацтва у війську Ждановича провокаційні розмови. Козаки були невдоволені діями Ракочія, який проводив кампанію без будь-якого плану. Вони не хотіли більше воювати і вирушили додому, в Україну.

Желябужський вів агітацію і серед козаків Юрія Хмельницького, які стояли під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на допомогу Ждановичу, козаки збунтувалися.

Ці відомості для гетьмана були дуже вразливими, що виявилось смертельним, після звістки про самовільний відступ корпусу Ждановича Богдана Хмельницького розбив параліч і за кілька днів великого гетьмана не стало. Закінчив він свій земний шлях 6 серпня 1657 р. в Чигирині.

Український народ втратив свого могутнього керманича, під проводом якого визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу.

Для України настали трагічні часи. Її подальша історія — це поступове обмеження, скорочення, нищення її суверенності московським самодержавством, а далі — Російською імперією, яка в 1764 р. остаточно скасувала Українську Гетьманську державу, і водночас — відчайдушні спроби, героїчні намагання українців, зокрема козацтва, вирватися з цих страшних лабет.

Богдан Хмельницький, після об'єднання з Московською державою, очевидно, дуже скоро усвідомив, що договір з Москвою може мати фатальні наслідки для України. Однак український гетьман навіть у найстрашнішому сні не міг передбачити, в яку безодню нещасть, бід, страждань, знущань, рабського поневолення, геноциду був кинутий на довгі століття український народ. Але зразу після Переяслава, глибоко розчарований перебігом подій там, гетьман добивався укладання договору з Москвою, щоб юридично узаконити її воєнну допомогу Україні й гарантувати державну незалежність Української Гетьманської держави. І все ж видатний державець Богдан Хмельницький не міг не бачити, що Московія, з якою він прагне об'єднати Україну, на той час була відсталою і багато у чому варварською державою. Україна у прогресивному історичному розвитку пішла далеко вперед і переважала Московську державу в багатьох відношеннях.

Економічний розвиток України був нерозривно зв'язаний з історичними процесами, які з XVI століття визначали головні прогресивні напрямки всесвітньої історії. В масштабах усієї Європи відбулася криза феодальної системи, що базувалася на замкнутості натурального обміну і господарства. Водночас активно розвивалися буржуазні відносини, з якими пов'язаний товарно-грошовий обмін, орієнтація на ринок, поширення мануфактурного виробництва з розподілом праці, принцип вільного найму.

Україна мала величезні природні багатства, найкращі у світі родючі землі, цінні різноманітні корисні копалини, неймовірне розмаїття тваринного і рослинного світу. Як і передові західноєвропейські країни, Україна зміцнювала економічні зв'язки у національному масштабі, йшов процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент європейської ринкової системи. На промислах України вироблялися селітра, поташ та ін.; залізорудна, склоробна та окремі галузі харчової промисловості вироб-

ляли продукцію на експорт, мануфактурний характер мали рудні, гути, поташні буди, броварні, гуральні тощо. Через Гданськ та інші прибалтійські порти Україна вивозила хліб, а через Крим вела широку торгівлю із східними країнами.

В історичному розвитку України провідну роль відіграло козацтво — унікальне явище світової історії. Козацтво виступало як збройні сили України і водночас займалося на власній землі вільною хліборобською працею — без примусу, не віддаючи феодалу вироблений продукт. Козацтво весь час чисельно зростало, йшов процес покозачення селянства, яке вирівалося з-під феодальної юрисдикції, звільнялося від кріпацтва, визнавало тільки козацький лад. Багато селян оселялось також на слободах, де магнати і шляхта не запроваджували податків і повинностей 10—20 років, з тим, щоб селяни піднімали до життя нові землі. Феодали намагались таким чином освоїти спустошені татарськими нападами українські землі, надані їм королем. Усе це сприяло розвитку інтенсивного сільського господарства, виробленню високої хліборобської культури в Україні.

Міське населення — ремісники, торговці, хоч і виконували деякі феодальні повинності, користувалися, однак, особистою свободою, а міста на основі магдебурзького права мали самоврядування. Посади членів міських магістратів — війта (голови міського управління), бурмистра і райців — були виборними.

Учені підрахували, що в Україні в першій половині XVII століття було закріпачено менше чверті всього населення. Крізь феодальні відносини, які становили верхній шар економічної соціальної структури, буйно пробивалися паростки буржуазного ладу. Під час війни 1648—1654 років великі феодальні володіння в Україні, за винятком маєтків православної церкви, були ліквідовані, магнати і шляхта втекли або загинули. «Козацькою шаблею» було скасовано кріпацтво.

Московська ж держава на той час була суцільно феодальною — зростала кількість великих землевласників, селянство було покріпачене, набрало тут жорстоких, варварських, азіатських форм. Примусова, виснажлива праця на землях поміщиків і бояр, які привласнювали переважну частину виробленого селянином продукту, негативно відбивалася на рівні землеробської культури. Царський уряд протягом століть всупереч логіці істо-

ричного розвитку зміцнював, розширював і поглиблював феодальні відносини. Олександр Сергійович Пушкін писав у вірші «Деревня» (1819 р.) про сучасну йому російську дійсність:

Здесь барство дикое, без чувства, без закона,
Присвоило себе насильственной лозой
И труд, и собственность, и время земледельца.
Склонясь на чуждый плуг, покорствуя бичам,
Здесь рабство тощее влачится по браздам
Неумолимого владельца.

Лише у 1861 р. в Російській імперії кріпацтво було законодавчо скасоване.

Уже в кінці 40-х — на початку 50-х років XVII ст. в Україні склався новий державний лад, основу якого було закладено у Запорозькій Січі. У першій половині XVI ст. козацтво створило політичну організацію — християнську демократичну республіку Запорозьку Січ, яка в умовах іноземної окупації українських земель виконувала функцію носія державності. Владу Запорозької Січі визнавали не тільки на Запорожжі, а й на волості — козацтво, покозачене селянство, міщанство. Під час повстань і національно-визвольних війн українського народу, який боровся за звільнення від іноземної окупації і повернення під свою юрисдикцію власної території, владу Запорозької Січі визнавали на всіх українських землях, де було повалено панування Польщі. Богдан Хмельницький, створюючи Українську Гетьманську державу, певною мірою продовжив, розширив і розвинув, підняв на вищий щабель політичну систему Запорозької Січі.

Республіканський устрій, що сформувався на Україні, мав виборність усіх ланок уряду, власну військову організацію, фінансову систему, службу міжнародних зносин. Військова організація — поділ на полки і сотні — узгоджувалася з аналогічним поділом території України. Полки і сотні були не тільки військовими структурами збройних сил України, вони набули значення адміністративно-територіальних одиниць, своєрідних округів, областей. Полковники і сотники з полковою і сотенною старшиною (обозні, судді, осавули, писарі, отамани) здійснювали військову, політичну, судову, адміністративну владу над населенням полків і сотень.

Гетьман Богдан Хмельницький був головою Української держави і уряду, головнокомандуючим збройних

сил козацького (Запорозького) війська. Але його повноваження були ще ширшими. Він, по суті, був необмеженим володарем краю. Однак його влада контролювалася військовою радою. Гетьману підлягали полковники, все населення України. При гетьмані існувала рада генеральної старшини — (генеральний обозний, суддя, писар, осавул, бунчужний), що виконувала функції Кабінету міністрів. Гетьман також скликав старшинську раду — генеральну старшину і полковників. Загальновійськова рада козацтва розглядала і вирішувала найважливіші внутрішні й зовнішні справи, на ній обирали гетьмана.

Найвидатніший український історик, а, може, й усього слов'янства, Михайло Грушевський у своїй «Ілюстрованій історії України», характеризуючи автономний український устрій, що викристалізувався в ході визвольної боротьби, робить висновок, що він відповідає потребам «автономної, загальної, всенародної (всесословної) організації», хоч і «не був продуманий до кінця», мав певні політичні вади. Далі М. Грушевський пише: «Українське громадянство виявило великий хист організаційний. Воно жило незвичайно скоро і швидко поступало в своїм політичнім усвідомленню. Як би воно було полишено само собі й могло спокійно попрацювати над своїм суспільним і політичним устроєм, над своєю конституцією, — певно, зуміло б зробити новий устрій трівким і певним, потрапило б вигладити ріжні суперечності й приладити до нових потреб державного життя старі відносини й порядки. Та, власне, от сього воно не мало змоги спокійно і свобідно попрацювати над виробленнєм і утрівавленнєм нового ладу. Весь час Україна жила на воєнній нозі, з усіх боків сторожили її інші держави, які жадно хапалися за всякий слід внутрішнього роздвоєння чи замішання на Україні, щоб забити клин в кожну щілину та ним розбити і ослабити українське житє».

Український мислитель, вчений-енциклопедист Михайло Драгоманов у своїй історичній праці з промовистою назвою «Пропащий час, українці під Московським царством» (1876 р.), характеризуючи договір 1654 р., відзначав, що в ньому українською стороною були закладені основні принципи політичного устрою Української держави. Вчений високо оцінює ці принципи і порівнює з передовими європейськими державами: «А були в Переяславських статтях і добрі зерна іменно тако-

го устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люди. Тут мовлялось, щоб чужі люди у діла крайові не вступали, і щоб судили свої люди, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од сваволі царської».

Далі Драгоманов порівнює Україну з Московською державою: «Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві Московськім, то усетаки не можна сказати, що устрій козаччини був більше подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія».

Справедливо визначає М. Драгоманов, що безправ'я було визначальним для Московської держави. Дійсно, ним були просякнуті всі сфери життя — політична, соціальна, громадська, культурна. Під абсолютистською, самодержавною владою царя кожна людина, весь народ були безправними. Цар стояв над законом. Його піддані вважалися холопами, рабами. Як уже говорилося, навіть бояри, що належали до верхівки суспільства, у зверненні до царя мусили писати «холоп твій». Панувала гнітюча духовна атмосфера, що разом з феодально-кріпосницьким гнобленням гальмувала розвиток культури. Московія у цьому відношенні в той час була країною дуже відсталою, її культура перебувала у жалюгідному стані. Грамотність знаходилась на низькому рівні. Навіть російське боярство у переважній більшості було неписьменним або малописьменним.

На Україні картина була зовсім іншою. Освіта тут була здобутком широких демократичних верств населення — як чоловіків, так і жінок. Арабський мандрівник — архідиякон Павло Алепський, в середині XVII ст. двічі побувавши на Україні, записав: «По всій землі українській ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі жінки, за винятком небагатьох, навіть більшість їх, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи. В землі козаків дітей більше, ніж трави, але всі діти вміють читати, навіть сироти». Більшість козацьких старшин мали прекрасну освіту, вчились у Києво-Могилянській колегії, яка в кінці XVII ст. стала Академією і до середини XVIII ст., до відкриття Московського університету, була єдиним вищим учбовим закладом для України, Росії і Білору-

сії; багато хто із українських козацьких старшин закінчив європейські університети.

Московський уряд з 40-х років XVII ст. запрошував українських вчених і митців, доручав їм важливі справи в галузі культури. У 1649 р. на запрошення царського уряду до Москви прибула група українських вчених з Києва, серед них Єпіфаній Славинецький, який вчився і викладав у Києво-Могилянській академії, відвідував європейські країни, був автором 150 оригінальних і перекладних творів з богослов'я, географії, історії, педагогіки, медицини, мовознавства. Цей український гуманіст і просвітитель доклав чимало зусиль для того, щоб ознайомити московське суспільство з досягненнями тодішньої науки, прищепити гуманне ставлення до людини, написав «Трактат про милосердя». У Чудновім монастирі Славинецький заснував першу в Москві греко-латинську школу, став її ректором, написав для неї педагогічний посібник «Гражданство обычаев детских».

Українські вчені, які прибували в Москву протягом другої половини XVII ст., працювали в різних галузях науки, навчали дітей, писали і перекладали твори, були перекладачами в Посольському приказі, редакторами («справщиками») на Печатному дворі, проповідниками. Між іншим, це Славинецький завів звичай слухати проповіді при царському дворі та в церквах — «речі вітальні і панегіричні, більше світського характеру, ніж церковного». Українці, що працювали в Росії в переважній більшості знали кілька мов, їх включали до складу царських посольств в інші країни.

Різнобічна просвітницька і наукова діяльність київських вчених викликала у молоді Московської держави великий інтерес і бажання вчитися саме в Києво-Могилянській академії. Уже з 40-х років за свідченням Є. Славинецького, численні «московитяни студіюють в Київському монастирі передусім філософію, богослов'я, різні грецькі й латинські писемності». Повернувшись в Московію, випускники працювали вчителями, перекладачами, редакторами та ін.

На початку XVIII ст. Петро I, який намагався підняти Московію до європейського рівня, теж залучав багато українських діячів культури, іноді примусово їх переселяв. У 1701 р. Петро I доручив вихованцю і професору Києво-Могилянської академії Стефану Яворському реорганізувати на її зразок Московську слов'я-

но-греко-латинську академію, що за 15 років свого існування зовсім занепала. Яворський став першим протектором Московської академії, писав для неї підручники, книги, брав участь в роботі друкарні. Водночас він був призначений митрополитом Рязанським і Муромським, а також намісником патріаршого престолу. Російський вчений І. Посошков писав Яворському, як важливо для Росії просвітництво: «Великая нужда надлежит еще б Россию учением просветить».

Для Слов'яно-греко-латинської академії з 1701 р. по 1762 р. було запрошено або виїхало за наказом Синоду із Києво-Могилянської академії 95 викладачів і студентів (піїтів, філософів і граматиків). При підтримці українських студентів прагнули заохотити російську молодь до навчання. Наприклад, в указі Синоду від 2-го листопада 1721 р. писалося: «В славяно-латинских де московских школах мало учителей, а ко учению философии весьма никого нет, а слышно де, что в Киеве обретаются ко учению философии, риторики и пиитики способные мужи».

Українці — вихованці Києво-Могилянської академії, які займали різні церковні посади в Росії, протягом XVIII ст. заснували школи і семінарії в Архангельську, Астрахані, Белгороді, Вологді, Володимирі на Клязьмі, Вятці, Іркутську (де згодом були відкриті китайський і монгольський класи), Казані, Коломні, Костромі, Новгороді, Пскові, Рязані, Ростові Великому, Севську, Смоленську, Суздалі, Твері, Тобольську, Устюжську, Холмогорах. Ці українці — засновники шкіл і семінарій часто заповідали свої бібліотеки, що їх збирали протягом усього життя, навчальним закладам Росії, де вони працювали. Видатний український вчений і просвітитель, професор і ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, що мав великий вплив на розвиток освіти в Росії, заснував у Петербурзі школу для сиріт і бідних дітей усіх станів, влаштувавши її у власному будинку і утримуючи на свій кошт. За широтою програми і організацією навчання вона вважалася на той час кращою в Росії.

Довгий час Україна взагалі була основним «постачальником» інтелігенції в Росію. Не тільки освіту й науку, а й літературу, образотворче мистецтво, музику, театр у XVIII ст. репрезентували там вихідці з України. Українцями були видатні композитори Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артем Ведель, художники

Леонтій Тарасевич, Антон Лосенко, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, скульптор Іван Мартос, письменник Василь Капніст та багато інших.

Наступ Москви на державність України, на українську автономну урядову систему, економічно-соціальний лад, церковну незалежність, взагалі на спосіб українського життя почав розгортатися передусім у двох напрямках: поступового обмеження влади гетьмана і настирливого впровадження царських воєвод в українські міста.

Для царського уряду інститут воєвод був найважливішим механізмом для поступової окупації України, перетворення її в провінцію Московської держави. Воєводи з досить численними залогами розміщувалися в українських містах, будували фортеці, насамперед для своєї безпеки, утворюючи своєрідні військові бази. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, намагались встановити контроль над усіма сферами життя України і кожної її окремої місцевості, а також здобути право збирати податки в Україні і привласнювати їх. Київський воєвода, тільки-но прибувши до міста, швидко спорудив нову фортецю і взагалі поводив себе як повновладний господар, не зважав на гетьмана, намагався ігнорувати його розпорядження.

Москва прагнула виправдати присутність на Україні нових воєвод або неіснуючими у договорі статтями, або ніби-то переговорами з Богданом Хмельницьким в Переяславі у січні 1654 р., хоч там ішла мова тільки про Київ, і введення сюди царських військ передбачалося українським гетьманом як тимчасове і зумовлювалося зовсім іншими міркуваннями.

Однак на тому етапі, коли ще існували в цілісному стані збройні сили України — козацьке військо, чисельність якого значно перевищувала ті 60 тисяч, що визначалися у договорі, царський уряд не міг відкрито застосувати військову силу для свого утвердження на Україні. Москва вдавалася до підступів, обману, зрад, підробок, фальсифікацій, шантажу та інших несправедливих засобів. Особливо активно використовувались різні прояви суспільного антагонізму, внутрішньої політичної боротьби, соціальних протиріч, робилося все, щоб загострити їх, викликати громадські конфлікти. Розколотий народ легше поневолити, встаиовити над ним самодержавну владу. На цьому була побудована

вся подальша політика Москви щодо України, навіть і в наші часи.

Після війни 1648—1654 рр. на Україні особливо загострилися соціальні та економічні суперечності між старшиною — з одного боку і рядовим козацтвом — «черню войсковою», селянством і міщанством — з другого. У 1648 р. український народ піднявся на повстання, щоб визволитися від чужоземного панування і феодально-кріпосницького гноблення. Влада чужинців була повалена, магнати і шляхта втекли або були знищені. Козаки і селяни стали володарями землі й працювали на ній без феодального примусу.

Козацькій старшині, яка сформувалася з представників козацтва, української шляхти, частково міщанства, належить видатне місце у визвольних війнах українського народу 20—50-х років XVII ст. та у будівництві Української держави. З середовища козацької старшини вийшли визначні полководці, державні діячі, політики, дипломати, діячі культури. Не останнє місце серед них належить вихідцям із української шляхти — Івану Богуну, Данилу Нечаю, Станіславу Морозовицькому-Морозенку, Михайлу Зеленському, Михайлу Кричевському та ін. Український історик Вячеслав Липинський відзначав, що українська шляхта «була без сумніву державним матеріалом першорядної якості».

Водночас старшини, в руках яких зосереджувалася політична, адміністративна, судова та військова влада, використовуючи своє становище, ставали великими землевласниками. Нагромаджуючи землі, маєтки, вони примушували селянство відбувати новим власникам «послушенство», тобто віддавати частину своєї праці. Рядове козацтво з незадоволенням дивилося, як старшина прибирала до своїх рук кращі грунти, луки і ліси.

Виникали суперечності між козацькою адміністрацією та міським самоврядуванням. Козацька старшина перетворювалась фактично у привілейовану верству українського суспільства, до неї прилягали заможніші кола рядового козацтва. Відбувався поділ у самому середовищі козацтва, формувалися ніби дві партії — старшинсько-аристократична й демократична.

Царський уряд підтримував виступи і рухи, спрямовані проти старшини, оскільки вона була носієм самостійного державного управління. Тому Москва лицемірно ставала у позу захисника інтересів народних мас.

Водночас царизм підтримував старшин з феодальними тенденціями, які випрошували в царя грамоти на володіння грунтами, селами з «підданими» селянами. Цар охоче надавав такі грамоти, тим самим царизм прив'язував старшин до своєї колісниці. А, головне, розпочалось укорінення в економіку України феодально-кріпосницьких відносин, що в кінці XVIII ст. поширилися майже в усій Україні, яка, таким чином, у своєму економічно-соціальному розвитку була відкинута на кілька століть назад.

Найактивніше і найпідступніше Москва втручалася в старшинську боротьбу за гетьманську булаву. Царський уряд одночасно подавав надію кільком претендентам. В результаті виникали чвари, військові сутички, справжні бої і битви. На боці кожного претендента воювали українські козацькі полки. Збройні сили України роздрібнювалися і вже не могли як раніше виступати монолітною силою проти ворогів України.

Виникли на той час також і протиріччя між гетьманським урядом і Зопорозькою Січчю, яка втратила після створення Української Гетьманської держави провідне місце в політичному житті України; своєю демократичною соціальною політикою запорозькі козаки прагнули протистояти аристократизації старшини. Москва підтримувала Запорозьку Січ, надсилала їй платню, подарунки. Істинний характер ставлення Російської держави до Запорозької Січі висвітлюють подальші події: зруйнування двічі — у 1709 і 1775 р. — цього останнього вогнища волі і незалежності в Україні.

Як тільки дійшла до Москви звістка про смерть Богдана Хмельницького, звідти поквапилися послати на Україну агента Василя Кікіна. Йому доручалося використати небезпечну ситуацію, що виникла в Україні (заворушення у війську, вбивство деяких старшин), виявити протидіючі сили, підготувати грунт для конкретних заходів з обмеження української державності.

Однак місія Кікіна не мала великого успіху. Старшинський уряд оволодів ситуацією. 23—26 серпня 1657 р. в Чигирині старшинська рада обрала гетьманом генерального військового писаря Івана Виговського. На цій раді Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, відмовився від гетьманської влади. 16-літній юнак, який ще вчився у Києво-Могилянській колегії, не мав здібностей, не був здатний виконувати таку роль. Гетьманом його обрали за п'ять місяців перед тим, коли

хворий Богдан Хмельницький скликав старшинську раду і поставив питання про свого наступника.

Іван Виговський був найближчою і найдовіренішою особою Богдана Хмельницького. Вихідець з родини українського шляхтича Овруцького повіту на Київщині, він закінчив Києво-Могилянську колегію, служив юристом при гродському суді в Луцьку, потім намісником луцького староства, був членом Київського православного братства. Почав війну 1648 р. в складі польського війська. Під Жовтими Водами потрапив у татарський полон, але був викуплений самим Богданом Хмельницьким, вступив на козацьку службу і вже за кілька місяців став генеральним писарем, тобто міністром закордонних справ або канцлером. Досвідчений, розумний політик, Виговський виявив блискучі дипломатичні здібності. Український патріот, він був щиро відданий справі побудови і зміцнення Української держави.

Через два місяці 25 жовтня 1657 р. в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду з участю старшини, делегатів від рядового козацтва, а також духовенства. Корсунська рада підтвердила гетьманство Виговського, а також вирішила ряд дуже важливих питань, взагалі відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України.

На Корсунську раду прибули посли від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семиграддя, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзницький договір із Швецією. Карл X-Август зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України і прилучення до неї західноукраїнських земель. Одночасно був поновлений союз із Кримом і Туреччиною, з Польщею укладено перемир'я, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибори нового гетьмана.

Цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою, яку однобічно висунула Москва. Згідно з цією поправкою вимагалося повідомляти Москву не після обрання гетьмана, як було обумовлено в договорі 1654 р., а перед тим, і одержати спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково у присутності царського представника. Із Москви вислали окольничого Богдана Хитрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування обрання гетьманом Виговського. Хитрово запевняв Виго-

ського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу Богдану Хитрово, він мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воєвод в Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Ставилось питання про утримання цих воєвод з «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів.

Раду скликали в середині лютого 1658 р. в Переяславі. Вона одноголосно підтвердила обрання Виговського; козаки високо цінували його діяльність під час війни: «Голову смажив, нас із лядської неволі визволяючи».

Хитрово прийняв присягу Виговського, вручив йому гетьманську булаву і бунчук. І тут же подався в Лубни до полтавського полковника Мартина Пушкаря, обдарував його соболями і запевнив у царській до нього милості. Мартин Пушкар претендував на гетьманську булаву і вже в перші місяці після смерті Богдана Хмельницького писав царю доноси на Виговського. Саме Пушкаря воліла Москва бачити на гетьманстві. Пушкар домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви.

Барабаш і Пушкар підняли заколот проти законного гетьмана, до того ж обраного тричі. Пушкар зібрав на Полтавщині велику кількість так званих «дейнеків» — бездомних і безземельних наймитів, «гультяїв» — робітних людей з промислів (гуралень і буд), озброєних рогачами, косами і киями. Їх об'єднувала мета — помста старшині, заможним козакам. Маєтки і садиби вони громили і грабували, власників убивали. До Пушкаря приєдналися запорожці на чолі з Барабашем. З цими силами загальним числом 40 тисяч чоловік Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили гетьманські війська на чолі з полковниками Іваном Богуном та Іваном Сербиним. Після цього Виговський мобілізував полки чисельністю 20 тисяч козаків, приєднавши нових союзників — татар. Була взята в облогу Полтава, під її стінами два тижні точилися бої. 15 травня бунтівники зазнали поразки, полягло їх 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Якова Барабаша повісили. Полтаву спалили, татари взяли в полон багато людей. Виговський наказав козакам відбивати бран-

ців. Запорожці втекли під захист московського війська, що прибуло разом з воєводами, щоб стати залогами в Києві, Чернігові й Ніжині. Щоправда, воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметєв зумів укріпитися в Києві.

Так розпочалася на Україні громадянська братовбивча війна, фактично кривава боротьба за гетьманську владу. Така обстановка значною мірою була наслідком підступної політики Москви.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що навіть при найлояльнішому його ставленні до Московської держави царська політика згубна і для нього особисто, а, головне, — для України. Гетьман приймає рішення розірвати союз з Москвою. Виговського підтримала переважна більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, що добре розуміла антиукраїнську політику Москви. Іван Богун погрожував воєводі Скуратову: «Непотрібні нам московські воєводи — жінок і дітей наших переписувати. Ти до нас в Чигирин їдеш? Не здоровий від нас поїдеш». Вихована в поняттях політичної свободи, старшина і козаки насторожено приглядалися до суворого московського абсолютизму, до брутальних і жорстоких звичаїв, до нетерпимості і релігійного фанатизму. Їх лякала перспектива обернутися в царських «холопів», позбавлених усяких політичних прав і залежних від милості самодержця. Вони засуджували старшин московської орієнтації.. У 1659 р. Іван Богун у листі до Івана Безпалого, одного з прихильників царя, писав: «Непомалу дивуємося, що ваші мості, народившися з нами разом як вільний народ і разом зрісши на Україні, нашій Вітчизні, і проливаючи немалий час кров свою за вольності всього Війська Запорозького, зараз самі добровільно піддаєтеся в неволю і з нами, братією своєю, з ким разом хліба їли і проти кожного неприятеля ставали, ведете війну і на нас, свою кров, наступаєте».

Українська старшина на чолі з Виговським виступила зі своїм маніфестом перед Європою, в якому пояснювала причини, що привели Україну до повного розриву і війни з Москвою. «Заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом, що великі війни ведені з Польщею, не мали ніякої нашої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої

ми держимося. Її провадив вічної пам'яти наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом-Густавом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини нарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кров'ю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». Далі в маніфесті говорилося, що цар московський не виконував своїх обіцянок: «Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав трактати із Польщею коштом України, виповів війну її союзникові Швеції, поставив залогу в Києві, а нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою». Наприкінці зазначалося, що не на українців лягає відповідальність за нову війну, що вже загорається, і що вони беруться за зброю, будучи вимушеними до того.

Виговський із старшиною, вище православне духовенство з київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію Польщі, яка була ослаблена майже безперервними війнами, про федеративний союз, що надавав Україні повну внутрішню самостійність. Швеція в той час припинила війни і пізніше замирилася з Москвою і з Польщею.

16 вересня 1658 р. в місті Гадячі було укладено трактат про унію України з Польщею. Для переговорів кожен полк прислав спеціальних представників, які обговорювали пункти договору і скріпляли його своїми підписами. Очолив переговори з українського боку Юрій Немирич, який і був справжнім творцем Гадяцького трактату. Юрій Немирич — український шляхтич, родом з північної Київщини, високо освічений чоловік, який вчився в Голландії, Оксфорді, Кембріджі, Парижі, автор талановитих праць з історії і теології, посол польського сейму. У польському війську брав участь у війнах зі Швецією і Москвою. На початку 1657 р. поступив на українську дипломатичну службу, був щирим і активним прихильником політичних планів Богдана Хмель-

ницького. Оцінюючи політику Москви щодо України, Немирич бачив, що державно-політична автономія перетворилася на міф, розумів небезпеку не тільки для України з боку Московської держави, яка поглинала «царство по царству», перетворюючи народи на рабів.

Немирич бажав втілити в Україні свій політичний ідеал, до якого прагнув, — союз трьох федеративних вільних республік, об'єднаних між собою лише особою короля, що обирався всіма членами союзу. Він сподівався, що на підставі Гадяцької угоди буде утворений новий державно-федеративний союз — Польща, Велике князівство Литовське, Велике князівство Руське (тобто Україна). Велике князівство Руське мало б свій найвищий судовий трибунал з діловодством українською мовою, своїх урядовців, свою власну державну скарбницю, свою монету, свою армію — 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманого війська. Згідно з Гадяцькою угодою передбачалося створення двох академій з університетськими правами, колегій, гімназій з латинською або грецькою мовами навчання, взагалі різних шкіл «скільки їх буде треба», цілком вільне книгодрукування. Найвища законодавча влада мала належати Раді — своєрідним національним зборам депутатів від усіх земель Великого князівства Руського.

Вища виконавча влада надавалася гетьманові, якого б обирали на Раді, а затверджувати це рішення мав король. Брестська церковна унія скасовувалася в усіх трьох державах — Україні, Литві, Польщі; православній церкві поверталися храми, землі, майно. У спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископи. Католицькій церкві та іншим конфесіям забезпечувалася повна толерантність.

Царський уряд, дізнавшись про Гадяцьку угоду, виявив готовність до деяких поступок. Трубецькому доручалось вести переговори з Виговським, обіцяти йому навіть виведення воєводи з Києва. Однак Виговський вже не вірив Москві. Він спробував вигнати воєводу Шереметєва з Києва, направивши військо свого брата полковника Данила Виговського, проте невдало.

Ранньою весною 1659 р. більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського і Пожарського рушила на Україну, знищуючи все на своєму шляху. Протягом трьох місяців ніжинський полковник Григорій Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витриму-

вав облогу в Конотопі. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл.

В кінці серпня Виговський зібрав усі свої сили: козацькі полки, наймані війська — сербів, поляків, волохів, а також орди кримського хана Магмет-Гірея, польські хорогви, керовані Андрієм Висоцьким. 28 і 29 червня 1659 р. відбулася генеральна битва. Московська армія зазнала нечуваної поразки. 30 тисяч чоловік полягло під Конотопом. Кілька московських воєвод потрапили в полон, загинув князь Пожарський. Російський історик Соловйов так описує ці події: «Цвіт московської кінноти... загинув в один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле таке блискуче військо. В жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву... Царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами і майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Очікували, що Виговський піде просто на Москву.

Але Виговський не зміг скористатися такою грандіозною перемогою. За його плечима визрівала зрада, а також готувалося повстання. Більшість українського народу не прийняла Гадяцької угоди, незважаючи на її досягнення з державної, політичної і юридичної точки зору. Жодний союз з Польщею, з-під гніту якої щойно визволились, був неможливим. Боялися, що магнати і шляхта повернуться і знову запанує кріпацтво, панщина, покатоличення, полонізація. Сама думка про повернення під верховенство польського короля була нестерпною. Не тільки селяни, частина козаків, окремі міста, й такі старшини, як вінницький полковник Іван Богун і кошовий Іван Сірко — противники Московської держави — взяли участь у повстанні проти Виговського. Група полковників на чолі з Тимошем Цюцюрою, Василем Золотаренком, Якимом Сомком, які домагалися гетьманства, організували змову проти Виговського. За допомогою «ратних людей» Шереметєва перебили кілька тисяч прихильників Виговського, а потім закликали на Україну Трубецького з рештою його армії.

У цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні,

оголосив гетьманом Юрія Хмельницького, організував напад на Крим. Хан поспішив туди, покинувши Виговського. Гетьман спробував звернутися до ради, яка зібралася в Германівці на Київщині в середині вересня 1659 р., але мусив тікати. Група Цюцюри повела шалену агітацію проти Виговського, звинувачуючи його в тому, що він «продав козацьку волю за польські шляхетські привілеї». Рада розійшлася і зібралася через деякий час у Білій Церкві, вже без Виговського. Гетьманом обрали Юрія Хмельницького. Колишній гетьман добровільно віддав гетьманські клейноди — булаву і бунчук.

Старшина з козаками, які обрали гетьманом Юрія Хмельницького, відкидали союз з Польщею. А в умовах внутрішнього розколу України їм нічого не залишалось, як розпочинати переговори з Москвою на принципах договору 1654 р. Проте старшина висунула вимогу доповнити договір статтями, які б зміцнювали гетьманську владу і міжнародне становище Української держави. Вимагали необмеженого права дипломатичних зносин, участі козацьких представників у конференціях Москви з іншими державами. Домагались також, щоб Москва поза спиною гетьмана не мала ніяких сепаратних зносин з будь-ким на Україні і щоб московське військо, яке посилали сюди для допомоги гетьману, залишалось під його владою.

На той час царська армія зайняла все Лівобережжя. Її командуючий Трубецькой, виконуючи таємні царські інструкції, закликав Юрія Хмельницького до Переяслава. Тут Трубецькой організував раду, оточивши її 40-тисячним царським військом. На раді переважали прихильники Москви. Із правобережних полків майже ніхто не приїхав. Юрій Хмельницький, якого знову було обрано гетьманом, потрапив фактично в становище заложника Трубецького і мусив прийняти так звані Переяславські статті. Це був фальсифікований 14-статейний варіант договору, про який вже згадувалося, і який крім того встановлював контроль царя над козацьким військом, обмежував владу гетьмана, і підпорядковував численним царським воєводам функції і права старшинської адміністрації.

Переяславські статті 1659 р. викликали гостре невдоволення козацтва, обурення серед старшини, значна частина якої після цього відійшла від Москви, зокрема і деякі найбільші її колишні прихильники.

Утвердившись на Лівобережжі, царський уряд поставив собі за мету анулювати Гадяцьку угоду і продовжити експансію на Правобережну Україну. Він направив туди, в порушення Віленської угоди з Польщею, 20-тисячну озброєну і вимуштровану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметєва і 20-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Тимоша Цюцюри. Гетьман Юрій Хмельницький з 30-тисячним козацьким військом мусив до них приєднатися по дорозі.

Польща виставила 32-тисячну армію під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького і польного гетьмана Юрія Любомирського. Їм на поміч прийшла 30-тисячна ханська орда.

Поляки оточили Шереметєва під містечком Любар. Після кількаденних боїв Шереметєв відійшов до Чуднова, де його взяли в облогу. Юрій Любомирський з половиною польського війська перетнув дорогу Юрію Хмельницькому і атакував його полки під Слободищами. Козаки відбили атаки, і тоді Любомирський запропонував переговори. Старшина охоче пішла на них. Тут таки, на полі бою, склали Слободищенський трактат, взявши за основу Гадяцьку угоду, але без вирішального, принципового пункту — про окреме самостійне «Велике князівство Руське». Узгоджена була тільки автономія України на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким.

Юрій Любомирський повернувся до Чуднова, поповнивши польські сили, що взяли в облогу військо Шереметєва. Козацькі частини на чолі з Цюцюрою залишили табір царського воєводи, який, довідавшись про договір Юрія Хмельницького з поляками, капітулював. Попередньо кілька тисяч козаків, що лишилися в його таборі, він видав татарам у неволю, оговоривши для своєї армії можливість повернутися додому без зброї. Але татари кинулися на неозброєне московське військо, половину вирізали, решту взяли в полон. Сам Шереметєв 20 років просидів у Криму в неволі.

З московських військових сил залишились тільки ратні люди воєводи Барятинського, який засів у Києві і спустошив територію на десятки верств навколо. Він сам зізнався, що вирізав 15 тисяч мирного українського населення. Поляки не використали своєї великої перемоги і згодом перейшли на Правобережжя.

Ці події відбувалися на тлі жорстокої старшинської

міжусобної боротьби за гетьманство. Претендентами виступали ніжинський полковник Іван Золотаренко і переяславський полковник Яким Сомко. Кожен з них був пов'язаний родинними узами з Юрієм Хмельницьким. Сестра Сомка була першою дружиною Богдана Хмельницького, матір'ю Юрія, сестра Золотаренка — останньою дружиною гетьмана.

Юрій Хмельницький призначив свого дядька наказним гетьманом. І Сомко, і Золотаренко вели між собою запеклу боротьбу, у своїх домаганнях шукали підмоги в Москві, писали один на одного доноси, звинувачували в зраді. Москва, як завжди, давала аванси обом, хоч прагнула перетягнути на свій бік Юрія Хмельницького, щоб таким чином утвердитися на Правобережжі.

Сомко не влаштовував царський уряд, бо належав до тих козацьких полковників, які були вірними Москві, але висловлювалися проти запровадження воєвод на Україні і виступали за збереження і навіть розширення її політичної автономії, хоч і в союзі з Росією. Сомко обурювався діями воєвод, скаржився на їх втручання у внутрішнє життя козацтва, порушення його самоврядування, присвоєння воєводами його прибутків.

У цей час на Правобережжі Юрій Хмельницький уклав угоду з кримським ханом про допомогу у військових діях. Але, як і раніше, так і тепер, ханські орди більше грабували, спустошували українські землі, палили села, забирали людей в неволю. Тому Юрій Хмельницький, організовуючи у 1661 р. напад і облогу Переяслава, поставив умову, щоб орди повертались додому в Крим лівим берегом. Це вже була моральна деградація — рятувати одну частину України від татарських спустошень за рахунок іншої.

А на Лівобережній Україні міжусобна боротьба ускладнювалася. Непримиренні нещодавно вороги Яким Сомко і Василь Золотаренко об'єдналися. З'явився третій претендент на гетьманську булаву — Іван Брюховецький. Колишній управитель маєтків Богдана Хмельницького потрапив на Запорозьку Січ, і там демагогією, популізмом, використовуючи протиріччя між старшиною, «значних козаків» з «черню войсковою», прибрав незвичайне звання «кошового гетьмана». Про таких, як Брюховецький, літописець Самійло Величко писав: «Для срібла і злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця не пощадив би; то як би мав жаловати матки — погибающої Украї-

ни?» У своєму прислужництві Москві Брюховецький доходив до крайнощів: сам просив, щоб прислали воєвод в Україну, добивався звання воєводи, вже будучи гетьманом та ін. І саме його від імені царя підтримав і визнав гетьманом Лівобережної України боярин Великогаген на так званій Чорній раді 1663 р. під Ніжином, яка проходила під контролем численного московського війська. Сомка і Золотаренка було засуджено і страчено без усякої вини.

На Правобережжі ж у цей час (1663 р.) замість Юрія Хмельницького, який постригся в ченці, обрали під егідою короля свого гетьмана — Павла Тетерю-Моржковського, православного шляхтича з Волині, освіченого, правника за фахом. Приєднавшись до козацько-селянського повстання у 1648 р., виконував важливі дипломатичні доручення Богдана Хмельницького. Ставши правобережним гетьманом, виявив ненаситне користолюбство і жорстокість.

Отже, Україна розпалась фактично на дві половини, кожна мала свого гетьмана, які боролись між собою. Зростали анархія, безладдя, руйнація, деморалізація і зневіра.

У кінці 1663 р. Ян-Казимір з коронними і найманими військами, з козацькими полками і ханськими ордами пішов у похід на Лівобережжя. Це була остання спроба Польщі повернути під своє панування цю частину України. Польща не досягла своєї мети. Однак в результаті цієї агресії пролилось багато крові в українській землі, були спалені села і містечка. Колись квітуча місцевість лежала спустошена і зруйнована. Стефан Чарнецький, який зазнав колись великих поразок від козацтва, кривавим терором намагався приборкати народний рух, що розгорнувся проти окупантів. Татарам він дозволив забирати в неволю українське населення «скільки вони схочуть».

Поляків вигнали з Лівобережжя. Але по обидва боки Дніпра Україна була сплюндрована. Починався період історії, який народ назвав «Руїною».

Саме в цей час вийшов на історичну арену Петро Дорошенко, правобережний гетьман, якого обрали козаки після зречення від гетьманства Тетері. Дорошенко прагнув подолати хаос і анархію, об'єднати дві розірвані частини України, відновити самостійну українську державу, домогтися її незалежності від Москви і Польщі.

Але у 1667 р. Москва завдала Україні страшного і підступного удару, наслідки якого український народ відчував не одне століття.

ЗЛАМАННЯ ДОГОВОРУ ЦАРСЬКИМ УРЯДОМ. ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

13 січня 1667 р., в селі Андрусові, поблизу Смоленська, було на 13 років укладено перемир'я між Московською державою і Польщею. За Андрусівським перемир'ям Лівобережжя України залишалось за Москвою, Правобережжя знову переходило під владу Польщі, крім Києва, який мав відійти до Москви: тільки на два роки. Запорозька Січ потрапила під владу обох держав.

Отже, внаслідок змови обох воюючих країн відбувся поділ України, тобто офіційно, юридично оформлений міжнародним трактатом поділ української території на три частини.

Андрусівська угода мала катастрофічні наслідки для України. Вона перекреслювала українсько-російський договір 1654 р., найважливішою і першорядною умовою якого був захист українського народу від ворогів, а також зобов'язання Москви ніколи не віддавати Україну польському королю. Тому передання половини України Польщі, у боротьбі проти панування якої у кількавіковій боротьбі український народ пролив багато крові, було справжнім злочином, підступною, чорною зрадою Москви.

Представників України не допустили до участі в переговорах, їх не визнавали юридичною стороною. В Андрусівському трактаті формулювалося, що у володінні Росії залишаються «відвойовані у Речі Посполитої» міста і землі. Навіть не згадувалося, що це територія України, яка за міждержавним договором тільки 13 років тому добровільно приєдналася до Російської держави. Формула трактату «завойовані землі» давала право Москві встановлювати на них свої порядки і закони. Таким чином царський уряд за допомогою міжнародного трактату спробував здійснити інкорпорацію України і свідомо ламав договір 1654 р., за яким він зобов'язувався зберігати «права і вольності» Української держа-

ви. Україну позбавляли статусу суб'єкта міжнародного права. Українсько-російські відносини тепер мусили визначатися Андрусівською угодою між Річчю Посполитою і Московською державою.

Царський уряд, віддавши Правобережжя, намагався зміцнити свою владу на Лівобережній Україні. Взагалі Андрусівська угода фіксувала зміни у розстановці політичних сил Східної Європи в другій половині 60-х років. Відтіснивши на другий план Польщу, лідером ставала Московська держава.

Третій пункт Андрусівського трактату, за яким Запорозька Січ потрапляла під спільну зверхність Польщі й Москви — двох ворожих держав — узагалі був історичним нонсенсом, що спричинив ряд гострих колізій і ставив запорозьке козацтво у надзвичайно важке становище. Січ примушували служити Речі Посполитій, що постійно вела наступ на Запорожжя, перешкоджала походам козаків проти турецько-татарських нападників, прагнула знищити запорожців.

Андрусівська угода викликала гнів серед усіх верств українського народу. На Лівобережжі серед старшини виникла справжня паніка. Навіть найбільші прихильники Москви були обурені й вражені її політикою щодо України. Вибухнуло повстання, що охопило Правобережну і Лівобережну України. Його очолили правобережний гетьман Петро Дорошенко, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, змушений був приєднатися навіть лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Український народ виступив і проти панування Польщі, і проти Московської держави.

Розгортався народний рух проти царських воєвод. На Слобожанщині повстання 1668 р. очолив Іван Сірко, який на той час був харківським полковником. Його підтримали міста Цареборисів, Маячки, Зміїв, Валки, Мерефа, Харків. До українських слобідських козаків приєднувалися ратні люди з деяких царських гарнізонів, які зазнавали утисків від своїх воєвод. Однак харківський воєвода, маючи численний гарнізон і оснащений великою арматою, завдав повстанцям під Охтиркою тяжкої поразки.

І все ж влада Москви в Україні захиталася. Царський уряд пішов на поступки. Він затвердив гетьманом колишнього чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Дорошенко, який на деякий час об'єднав розділені Польщею і Москвою частини України, залишив

на Лівобережжі того ж Многогрішного своїм наказним гетьманом. Многогрішного старшина обрала в Глухові на лівобережного гетьмана. Прийняті в Глухові статті значно зменшували кількість воєвод і обмежували їх функції тільки командуванням гарнізонами. Було внесено також важливу статтю про обов'язкову участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви.

Після Андрусова загострилася міжусобна боротьба старшини за гетьманство. Були моменти, коли в Україні існувало одночасно чотири гетьмани різної політичної орієнтації. Кожен із них тягнув за собою козаків свого полку і обов'язково запрошував до союзу орди кримського хана. Руїна досягла апогею. Розпалювалася громадянська війна в Україні.

Для кожного народу не може бути нічого страшнішого, трагічнішого, ніж громадянська війна, коли брат вбиває брата, коли руйнуються, знищуються матеріальні й духовні набутки багатьох поколінь, найбільші досягнення їх культури. Над нацією нависає загроза зникнення.

Андрусівське перемир'я спричинило посилення протурецьких і протатарських настроїв у середовищі козацької старшини. Ті, що боролися проти царизму, після 1667 р. вже не могли спиратися на Річ Посполиту. А правобережні старшини не могли розраховувати на підтримку Московської держави у боротьбі проти Польщі. Тому дехто з них звертав свої погляди до Кримського ханства і султанської Туреччини.

Петро Дорошенко після першого повідомлення про Андрусівське перемир'я відправив послів до турецького султана. У політичній програмі Дорошенка — визначного полководця, політика і дипломата — передбачалось об'єднання обох частин України в єдиній Українській незалежній державі. Широка популярність забезпечила йому підтримку серед усіх верств народу України.

Дорошенко, очоливши повстання, утримував владу над Правобережжям, намагався примусити Польщу відмовитися від свого панування там. Згодом майже вся Лівобережна Україна визнала гетьманство Дорошенка.

У 1669 р. офіційним трактатом було оформлено протекторат Туреччини над Правобережжям. Так Дорошенко сподівався вивести Україну з-під влади Польщі й Москви, під номінальним протекторатом Туреччини та при нейтралітеті Москви і Польщі відновити Українську державу. Склалося інакше.

Турецький султан на свій лад використав протекторат над Правобережною Україною. У 1672 р. трьохсотисячне військо вторглося в Україну нібито для захисту свого васала. Турецькі й татарські війська, долаючи величезний опір, завоювали Кам'янець-Подільський та інші міста, спустошили і розорили українські землі. Після облоги Львова кримський хан розіслав татарські чамбули по всій Правобережній Україні. Україна не знала подібного татарського нападу — так багато міст і сіл було сплюндровано, стільки людей забрано у неволю. Нечисленні військові частини, що їх виставила Польща, не могли протистояти цій навалі. 18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав у Бучачі мир з Оттоманською Портою, за яким до Туреччини відходила велика частина Правобережної України.

Дорошенко ще робив спроби об'єднати Україну хоча б під егідою московського царя, однак на заваді став лівобережний гетьман Іван Самойлович. Безчинства, грабунки, що їх чинили турецькі й татарські союзники Дорошенка, відвернули від нього народ; козаки покинули правобережного гетьмана. У вересні 1676 р. він переїхав Дніпро і склав перед козацьким військом гетьманські клейноди, які передали Самойловичу. Колишнього гетьмана на вимогу царського уряду відправили до Москви. Він був деякий час воєводою у Вятці, потім одержав у власність село Ярополче поблизу Москви, де помер і був похований. Правнучкою українського гетьмана була дружина О. Пушкіна — Наталя Гончарова.

Іван Самойлович шукав ласки московських правителів. Наприклад, сприяв призначенню на київську митрополію єпископа Святополка Четвертинського, який за наполяганням гетьмана прийняв посвячення московського патріарха. Це означало для української православної церкви втрату незалежності.

Протягом кількох віків в Україні виробилась своя система соборності: митрополита обирав помісний собор Української церкви, єпископів — єпархіальні собори. Царгородський (константинопольський) патріарх, під юрисдикцією якого перебувала сім століть в умовах автокефалії українська православна церква, тільки затверджував вибір митрополита і ставив його на митрополичу кафедру. Автокефальна церква України протягом свого незалежного існування виробила національні

особливості, традиції та звичаї церковно-релігійного життя.

Під владою московського патріарха українська православна церква все це втрачала. Вона була виведена з-під влади київського митрополита, згодом підпорядкована безпосередньо Синоду. Київська єпархія перетворилась на одну із звичайних єпархій Російської православної церкви.

Однак ніяки «заслуги» перед царизмом не врятували Самойловича, і він повторив трагічну долю свого попередника Дем'яна Многогрішного, його теж охрестили «зрадником». Без усякої вини його було заарештовано, після катувань без суду разом зі старшим сином заслано в Сибір. Через два роки він помер у Тобольську. В козацьких полках на звістку про розправу з гетьманом Самойловичем відбулися виступи проти старшини, що були придушені царськими військами.

25 липня 1687 р. було обрано нового гетьмана. Ним став Іван Мазепа. На раді відбулася процедура прийняття статей, їх як завжди, підписували новий гетьман зі старшиною та козаками. У так званих «Коломацьких статтях» Москва накладала руку на економіку України, зокрема, українську торгівлю, забороняла торгувати з Кримом, втручалася й у фінансову систему. Царський уряд виплачував своїм гарнізонам на Україні жалування так званими «чеками» — грішми без золотого забезпечення. На українських торгах купці та інші торговці відмовлялися брати ці гроші. Стаття 19 вимагала від гетьмана карати на смерть тих, хто відмовлявся приймати чеки.

Повністю заборонялися міжнародні відносини України. У разі надходження в Україну листів і документів від сусідніх держав, наказувалося, не розпечатуючи, посилати їх до Москви. Стаття 19 також наголошувала: «Народ Малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить». Для цього гетьману рекомендувалося дбати про збільшення україно-російських шлюбів.

Стаття закінчувалася формулою, що вже без усяких застережень визначала Україну частиною Московської держави. «Никто б голосов таких не испущая, что Малороссийский край — Гетманского Регименту, а отзывались бы везде единогласно — их Царского Пресвятлого Величества самодержавной державы».

За царювання Петра I знищувались залишки усталених форм управління України. Передусім це стосувалось її збройних сил, які вже його попередниками були зменшені наполовину. У 1706 р. спеціальним указом Петра I козацьке військо переходило у безпосередню компетенцію царського командування, було запроваджено контроль за витратами на утримання козацького війська, частково реквізовано його артилерію.

Петро I примушував українські козацькі полки брати участь у всіх війнах, які він проводив. В численних і далеких походах гинуло багато козаків, не так під час боїв, як від хвороб і поганого забезпечення. Так, у 1721 р. відправлено близько семи тисяч козаків на війну з Персією під Дербент, до Гилян. Повернулося на Україну лише 646 чоловік.

Особливо багато народу гинуло на примусових «канальних» і будівельних роботах, на яких умови праці були нестерпними, туди козаків зганяли тисячами. Козацький полковник Черняк так описує обстановку на Ладозі, де працювало 10 тисяч козаків. «Велике число козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжчі хвороби — найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того. Однак приставлені офіцери, не зважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтьєва... б'ють їх при роботі палицями — хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні святкові виконують — без спочину». Повернулася з Ладоги ледве третина з тих десяти тисяч, до того ж багато було покалічених. Мабуть, відтоді прийшли до нас гіркі слова про те, що «Петербург споруджений на козацьких кістках». Неможливо підрахувати, скільки полягло українських козаків у тих болотах, на яких була побудована нова столиця Російської імперії.

Примусові «канальні» та будівельні роботи надзвичайно знесилювали козацьке господарство, підривали його — козаки мусили йти зі своїми кіньми і фуражем, харчами, одягом, зброєю, вони не могли займатися власним господарством роками, в результаті чого воно занепадало, а козацтво бідніло.

Петро I наніс сильний удар по економіці України, фактично скасувавши вільну торгівлю. Указами царського уряду було заборонено вивозити з України будь-куди, крім Росії, селітру — сировину для виготовлення пороху. З Донеччини вугілля можна було брати лише

на російські заводи. В інтересах російських купців і заводчиків було заборонено ввозити в Україну з-за кордону ряд промислових виробів. Предмети торгівлі Україна могла реалізовувати лише через віддалені та невигідні для українського купецтва порти. «Вікно в Європу» Петра І обернулося для України бідою. Вона не мала права користуватися давніми, традиційними для себе торговими шляхами, мусила везти свої товари через усю країну в Архангельськ.

Петро І провадив колоніальну політику і стосовно культури України. Він заборонив українську мову, українське книгодрукування. В офіційних установах російська мова почала витісняти українську. Навіть «Святе письмо» в Україні мусили передруковувати не із старих українських книжок, а з російських.

За царювання Петра І Україна зробила останню спробу здобути волю і відновити державну самостійність. Цей період пов'язаний з ім'ям лівобережного гетьмана Івана Мазепи. Він народився на Білоцерківщині в родині українського шляхтича. Вступив до козацького війська 1664 р. Служив генеральним писарем у правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Їдучи у складі посольства Дорошенка до Криму потрапив до лівобережного гетьмана Івана Самойловича, який призначив Івана Мазепу генеральним осавулом. У 1687 р. при підтримці князя Василя Голіцина, командуючого царськими і козацькими військами у поході до Криму, козаки і старшина обирають Івана Мазепу гетьманом.

Іван Мазепа вчився у Києво-Могилянській колегії і Падуанському університеті, був обдарованою, високоосіченою людиною, відвідав кілька західноєвропейських країн, знав вісім мов, взагалі мав державний розум, вважався найвправнішим дипломатом Європи. Мазепа дбав про розвиток духовного і культурного життя України, сам писав вірші, опікувався письменством, наукою, мистецтвом і церквою, багато коштів, до речі, і особистих, витрачав на будівництво і реставрацію храмів, поставив новий будинок Києво-Могилянської колегії, завдяки його старанням вона одержала статус академії.

За двадцятирічне гетьманування доклав багато зусиль, щоб вивести Україну з «руїни», припинити політичне безладдя, підняв престиж українського гетьмана, наповнив його реальною владою.

Патріот України, Іван Мазепа в абсолютній таємниці, удаючи лояльне ставлення до царя, плекав ідею визволення України від московського іга і створення незалежної самостійної української держави. Він з болем спостерігав, як Петро І нищив залишки української державності. Цар намірявся замінити козацтво рекрутчиною, а саму Україну перетворити в князівство, навіть мав плани поставити над нею англійського герцога.

Скориставшись шведсько-московською війною, Іван Мазепа, якого підтримали генеральні старшини і більшість козацьких полковників, вступив у союз із Швецією, уклав із шведським королем угоду, за якою «Україна з обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільна від усякого чужого володіння». Гарантувалося також абсолютне невтручання у внутрішні справи України, недоторканість її кордонів. «Цілість границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховуватися, аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без усякого ущербку».

Розгром шведських військ під Полтавою 1709 р. перекреслив намагання Івана Мазепи звільнити Україну. Він змушений був втікати від гніву Петра І за Дунай в турецькі володіння, де невдовзі й помер.

Проводячи політику старшинського самоврядування, гетьманської влади, Петро І призначив у 1709 р. резидента (в наступному році — двох) для контролю за діяльністю гетьманського уряду. Царський резидент контролював економічну, фінансову, військову, зовнішньо-політичну діяльність гетьманського уряду. А в травні 1722 р., ще за життя гетьмана Івана Скоропадського, царським маніфестом було створено Малоросійську колегію — як центральний орган державного управління у справах Лівобережної України. Малоросійська колегія містилася у Глухові, складалася з президента колегії (бригадира Вельямінова), шести офіцерів — командирів розташованих на Лівобережній Україні царських полків та прокурора. Усіх призначав цар. У цивільних справах Малоросійська колегія підлягала Сенату в Петербурзі, у військових — головнокомандуючому російськими військами в Україні.

Якою наругою, яким лицемірством було те, що Петро І, який відверто і брутально нищив усі вольності, права і привілеї України, обіцяв у грамотах «нашим, царского величества, словом... нерушимо, свято содер-

жать» і при цьому посилався на договір 1654 р. Навіть посадивши на шию українського народу Малоросійську колегію, що була по суті окупаційною владою в Україні, цар заявляв гетьманові, що цій колегії «велено все чинить по трактату, учиненному с Хмельницким».

Після смерті Скоропадського, у 1722 р., Петро I заборонив вибори нового гетьмана. Ще Скоропадський призначив наказним гетьманом Павла Полуботка. Спроба козацької старшини домогтися відновлення гетьманства і ліквідації Малоросійської колегії була придушена Петром з небувалою жорстокістю — взагалі притаманною його правлінню. Про це розповідається у Чернігівському літописові від 1723 р.

«Канцелярист Іван Романович подав челобитную от усього війська малоросійського, за підписом рук усієї полкової та сотенної старшини і товариства бунчукового і значкового до рук самій імператорської величності, з церкви святої Троїци по службі Божій йдучому, ноября 10 числа. Так зараз в кофейний дом увійшовши і вичитавши, і вишедши з того дому, того ж моменту, ізволив приказать своїми устами генералу майору і гвардії Преображенського полку майору Андрію Івановичу Ушакову, з великим гнівом і яростію, взяти під караул полковника Павла Полуботка, судію єнерального Івана Черниша, Семена Савича, писаря єнерального, там же при кофейному домі стоявших, і всіх, хто за ними асистовав. Від котрих і від усіх, відв'язавши своїми руками шаблі, тот же єнерал Ушаков повелів усіх попровадити у замок мурований пітербургській, де, з первого часу, порізно були всі за караулом посажені. Потім по чотири чоловіки злучені, а далі, знову неділь з кілька, поодинці розведені. А взято тоді при головній старшині під караул у замок полковників показних трьох: 1) гадяцького полкового судію Григорія Грабянку, 2) переяславського есаула полкового Івана Кирпича, 3) стародубського Петра Корецького да бунчукового товариша Дмитрія Володківського, канцеляриста Військової єнеральної канцелярії Миколу Ханенка, Іосифа Гаврилова, Насиля Биковського, стародубського значкового Стефана Носовича, чернігівського значкового Івана Римшу. А слуг усіх, на господі де стояли, під караул побрано й усі пожитки, у кого що било, сукні й гроші, одібрано... Того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в Москву і Санкт-Петербурх, есаула єнерального й бунчукового з Глухо-

ва, а деяких полків побрано в Глухів старшину полковую и держано под караулом».

Під 1724 р. в чернігівському літопису повідомляється про смерть Павла Полуботка «18 грудня на замку Пітербургському, під караулом і поховання його при церкви Самсона Страннопріємца».

Після смерті Петра I в 1725 р. арештованих старшин звільнили з ув'язнення. Вони повернулися на Україну, і серед них — майбутній гетьман Данило Апостол. Малоросійська колегія була ліквідована, у 1727 р. відновлено гетьманство. Царський уряд пішов на це, щоб мати підтримку з боку козацької старшини у зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин.

Обраний гетьманом Данило Апостол був видатним діячем, талановитим військовим керівником. Влада Данила Апостола була обмеженою, контролювалась царськими радниками на чолі з резидентом, які стежили за всіма сторонами діяльності гетьманського уряду.

Нищення автономії України та її пограбування ще більше посилилося за царювання Анни Іоанівни, коли при її дворі осіла зграя авантюристів, німців за походженням — Мініха, Бірона, Остермана та ін. По смерті Данила Апостола (1734) вибори гетьмана були заборонені, а керівництво Україною передано Правлінню гетьманського уряду, до складу якого увійшли російські чиновники, призначені царським урядом, та задля годиться, — українська старшина. Очолював правління царський резидент — генерал, князь І. Шаховський, який був фактичним правителем України. Йому підлягали два російські чиновники та генеральний обозний Яків Лизогуб з двома представниками української старшини. Створення Правління гетьманського уряду було наступним після заснування Малоросійської колегії кроком у нищенні автономії України, проявом політики національного гноблення, яку ще більше посилив російський царизм у другій чверті XVIII ст. Правління гетьманського уряду проіснувало до 1750 р., коли знову було тимчасово відновлено гетьманство. Імператриця Єлизавета Петрівна прихильно ставилася до України. Резиденцією для обраного гетьмана Кирила Розумовського визначався Батурин. Єлизавета Петрівна наказала відновити колишню гетьманську столицю, яку в 1709 р. Меншиков за наказом Петра I зруйнував, а все населення, у тому числі жінок і дітей, знищив.

У 1764 р. Катерина II остаточно скасувала гетьманство, на Україні знову була запроваджена Малоросійська колегія.

Скасувавши гетьманську державу, розтоптавши договір 1654 р., Катерина II при цьому згадує «уговорні пункти Богдана Хмельницького». Мабуть, російські царі, свідомо творячи беззаконня, ламаючи договір, хотіли зберегти хоча б декор законності, яким прикривали фальш і обман.

В інструкції О. Румянцеву при його призначенні генерал-губернатором України в 1764 р. Катерина II говорить про природні багатства України, обширність її території і многолюдність, надзвичайну родючість земель і благодатний клімат, про інші переваги над багатьма місцевостями імперії. Цариця робить висновок, що на Україну, крім подушного збору, слід накласти ще якісь інші податки «под какими-небудь другими титулами». Вона закінчує інструкцію таким «повелением»: «Необходимо нужно, подъ каким бы то ни было иным званием, кроме подушного, расположить на тамошній народ и получать с его в казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самым уговорным пунктам гетмана Богдана Хмельницкаго нам безспорно принадлежащіе доходы».

Катерина II домоглася, що доход царської казни з України в 1780 р. виріс до двох мільйонів карбованців — величезної, як на той час, суми.

Російська імперія остаточно перетворила Україну в об'єкт колоніального пограбування.

ІСТОРИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВА ЛІТЕРАТУРА ПРО ДОГОВІР

Україно-російський договір 1654 р. був предметом наукового зацікавлення багатьох істориків, юристів, фахівців державного права. Наведемо не зовсім повний список тих, хто спеціально досліджував цю проблему або висловлювався про державно-правовий характер та історичне значення договору: В. Антонович, М. Бантиш-Каменський, І. Борщак, П. Буцинський, Б. Галайчук, В. Герасимчук, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Дьяконов, С. Іваницький, І. Каманін, Г. Карпов, Н. Коркунов, М. Костомаров,

І. Крип'якевич, Б. Крупницький, П. Куліш, Р. Лащенко, В. Липинський, М. Міхновський, В. М'якотин, Б. Нольде, О. Оглоблин, Д. Одинець, Л. Окиншевич, О. Попов, М. Петровський, М. Покровський, І. Розенфельд, В. Сергєєвич, М. Слабченко, А. Філіпов, П. Шафран, В. Щербина, А. Яковлів.

В їх працях зустрічаємо широкий спектр різноманітних оцінок і характеристик договору, його форми і змісту, а також його історичної і юридичної кваліфікації. Одні вважали договір актом неповної або повної інкорпорації України Москвою, інші вбачали в їх об'єднанні прояв персональної унії в особі московського царя. Ряд вчених автономію України в складі Московської держави називали основою такого об'єднання, а дехто федеративність вважав його результатом. Стверджувалось також, що за цим договором Україна потрапила в повну або часткову васальну залежність від Москви або ж прийняла її протекторат. Висловлювалася й думка про суперечливість ідей, закладених у договорі: з одного боку — ідея «милості сюзерена», з другого — ідея конституційного договору між двома рівними державами. Аргументувалась думка й про те, що договір був тільки звичайним «мілітарним союзом» двох самостійних незалежних держав — тобто України та Московії.

Однак таке розмаїття думок в аспекті загальноісторичної і державної оцінки договору 1654 р. чітко поділявся на дві частини. До першої належали переважно російські історики, які пішли за офіційною московською версією, що договір — це «акт злуки України з Росією під берлом московського царя» і, отже, вони дотримувалися тези, що з'єдналися дві нерівні щодо прав і державного статусу країни. Українські вчені-історики в більшості вважали, що вступили у договірні відносини дві більш-менш самостійні й незалежні держави.

Цей історіографічний розподіл, по справедливому зауваженню українського історика О. Оглоблина, відбиває через століття протилежність позицій двох сторін, які домовлялися в Москві у березні 1654 р. Обидві сторони вкладали в договір різний зміст і кожна з них сприймала договір за своїм розумінням.

Справді, можна зробити висновок, що московські державники змушені були рахуватися з історичними реаліями і вели переговори з посольством українського уряду як з репрезентантом незалежної держави. Тим більше, що саме такою визнавали Україну і на між-

народній арені. Але Московська держава вважала цей стан тимчасовим, на Україну дивилася як на свій здобуток, що вона перетворить його в майбутньому в свою складову частину, в свою провінцію.

Московська держава, яка ніколи не знала демократизму і громадянських свобод, для виправдання та ідеологічного обгрунтування своєї завойовницької політики, захоплення чужих земель та підкорення інших народів, зокрема її експансіоністської політики щодо України, хоч та добровільно об'єдналася з Москвою, створила і розвинула міф про винятковість, особливість історичного шляху Росії, про її месіанську роль у світовій історії.

Цей міф, який суперечить дійсній історії Росії і загалом закономірності й реаліям об'єктивно-історичного процесу, виник на початку XVI віку і протягом століть трансформувався, міняв назви, однак концепція месіанської ролі Росії як виправдання її панування над народами завжди залишалася.

У кінці XV — на початку XVI століття в Москві поширювалися оповідання (про Вавілонську державу, «Сказание о князьях Владимирских»), в яких робилися спроби історично обгрунтувати родовід московських царів, що нібито почався від володарів Вавілону, однієї з наймогутніших держав стародавнього світу, а потім і від римського імператора Августа — брата Юлія Цезаря.

На основі цих штучно створених оповідань була вироблена державна ідея, що нібито московський цар є єдиним спадкоємцем найвищої влади в Київській Русі, отже, і всіх її земель.

Насправді історичні процеси розвивалися зовсім не так, як малюються цими московськими міфами. Велика імперія раннього середньовіччя — Київська Русь — оформилась у середині IX ст. Її основою було Середнє Подніпров'я з Києвом, який став столицею держави. Заснували цю державу ті, хто здавна жили на цих землях, в VI—VIII століттях, — це поляно-антська народність, що була генетичним ядром української нації і яку називали «Русь».

Отже, український народ першим створив свою державу, яка поширюючись на північ, об'єднала слов'янські народи Східної Європи. Київська Русь мала багатоетнічний склад, тому виявляється дуже штучною конструкція — «давньоруська народність», під яку підвели

все неоднорідне населення української держави — Київської Русі.

В XI столітті від Київської Русі відокремився білоруський народ, який створив білоруську державу з столицею в Полоцьку, де схрещувалися східнослов'янські елементи з балтійськими племенами.

В другій половині XII ст. складається Московська держава на основі Суздальських і Ростовських земель, які входили раніше до складу Чернігівського і Переяславського князівства Київської Русі.

Спочатку на Північнім Сході, в Заліссі, Юрій Долгорукий заснував нове князівство ще в рамках Київської Русі і все життя боровся за київський престол. Син Юрія Долгорукого — Андрій Боголюбський оголосив свої володіння незалежним Великим Володимиро-Суздальським князівством. Він зробив похід на Київ, страшенно зруйнував і пограбував його, намагаючись повністю знищити столицю Київської Русі. Але Київ досить швидко відродився.

Володимиро-Суздальське князівство розширяло свою територію за рахунок племен Чуді, Мері та інших племен — предків естонського, угорського і фінського народів.

Москва — невелике поселення, загублене серед лісів і боліт, про яке вперше згадується в літописі в 1147 р., багатіє і піднімається, передусім у час Івана Калити за рахунок збирання данини для орди і придушення повстань проти неї. Москва перемагає в боротьбі з Твер'ю за право «збирання» земель і до середини XV ст. вона значно зміцнює свої політичні й військові позиції, особливо після звільнення від татарської залежності у 1480 р.

За часів Івана III московські Рюриковичі оголошують про своє виключне право на землі Київської Русі, і саме тоді привласнюється Московією праім'я української держави — Русь.

Створюється фантастична теорія «Третього Риму», в якій розвиваються далі легенди попередніх «сказаній». Її автором був «учительський старець» ігумен Псковського Єлізарового монастиря Філофей. За його теорією історія людства є історією трьох світових царств, трьох обраних Богом народів. Після падіння першого «старого» Риму, тобто Римської імперії, впав новий Рим — Константинополь (Царгород), тобто Візантійська імперія. Москва — це третій і останній Рим, він — вічний, бо

знаходиться під знаком Божого провидіння. «Третій стоїть, четвертому не бувати». Загибель Москви означало б загибель усього людства, але Бог цього не допустить.

Теорія «Третього Риму» стає концептуальним ідеологічним засобом московської династичної державної політики, намаганням обгрунтувати «права» московських царів, а потім і російських імператорів на всевладність, на їх вселенське панування. Приписування російським самодержцям, а через них і Росії, російському народові, що знаходився в їхній необмеженій деспотичній владі, богообраності і особливого історичного шляху вважалося запорукою того, що Росія є центром світу, «Третім Римом».

Відродження Української держави в 1648 р. було небезпечним для теорії «Третього Риму». Саме це було однією з причин поступового нищення української державності царським урядом.

Міф про «Третій Рим» трансформувався в тезу про месіанську роль Російської держави у світовій історії, в яку, по суті, була закладена претензія на світове панування. Ця теза стала провідною ідеєю на всю подальшу історичну перспективу діяльності російського царського уряду в усіх сферах соціально-економічного, суспільного і духовного життя країни, в його імперській внутрішній і зовнішній політиці.

Ідея месіанської історичної ролі Росії вплинула на російських істориків, зокрема і тих, що займалися дослідженням проблем договору 1654 р., а також на російських діячів культури. Російський поет Федір Тютчев писав у 1866 р.:

Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная стать —
В Россию можно только верить.

Міф про месіанську роль Росії у трансформованому вигляді знайшов поширення і в радянській імперії. Більшовики висунули концепцію інтернаціональної місії Росії в справі здійснення світової революції. «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем», — такі куплети були популярними в певний час. Передусім ставилася мета створення СРСР, а далі — єдиної історичної спільності людей — спочатку «радянського народу», а зрештою — світової держави, очолюваної Москвою.

Одним із варіантів міфу про месіанство Росії для внутрішнього використання була концепція «російського старшого брата», хоч, як свідчить історія, він був наймолодшим з трьох східнослов'янських народів.

Релікти всіх цих міфів, мабуть, закріпилися на генетичному рівні у значній частині російського громадянства. Для багатьох його представників, навіть, здавалося, демократичного спрямування, органічно неприйнятна самостійність України. Вони вважають Україну частиною Росії і агресивно виступають проти незалежності Української держави. Як і в минулі століття, так і тепер, вже після розвалу радянської імперії, Росія оголосила себе її спадкоємницею і претендує на виключні права — нащадка «тисячолітньої держави».

Отже, настрої і претензії правлячих кіл і реакційних імперських сил сучасної Росії коріняться в глибинах історії.

Серед українських дослідників з другої половини XIX ст., які присвятили спеціальні праці договору 1654 року, слід назвати передусім Михайла Драгоманова, видатного історика, економіста, літературознавця, філософа, мислителя, публіциста і громадського діяча. Михайло Драгоманов у своїй праці «Пропащий час, українці під Московським царством» наводить текст договору у 23-х статтях і оцінює його з погляду на те, що він реально дав України. Вчений почав працю 1876 р. після підписання Олександром II варварського антиукраїнського указу від 18 травня того ж року, але Драгоманов не закінчив її. Він мав намір, розглянувши в історичному аспекті відносини України з Росією, обгрунтувати свій висновок: українці зможуть вижити тільки в тому разі, коли доб'ються державної незалежності від Російської імперії.

Вчений підходить до договору 1654 р. дещо критично. В договорі захищаються права і вольності козацькі, маєтності української шляхти та її права на судові, земські і гродські уряди, а також права і володіння церковних ієрархів і монастирів, магдебурзьке право міщан, але нічого не говориться про інтереси селян, про «пашенних людей».

Разом з тим Драгоманов наголошує на прогресивному європейському характері Української держави на час укладання договору. Він відзначає, що в договорі були «добрі зерна такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди... Як порівняти

ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в царстві Московському, то все-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібний до устрою теперішніх вільних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія». Україна була позбавлена козацького ладу, — продовжує далі Драгоманов, — вона потрапила в такі історичні умови, які зовсім не відповідали європейському цивілізованому суспільству.

«Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі, народу, а при одній царській самоволі не може добре жити ніяка земля, що народ не може правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти й таких людей, котрі не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути виправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавшись, що думають люди в тих самих краях, для котрих пишуться укази.., щоб хоть менші діла робили самі крайові люди, які самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там. А коли так, то що нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервеніліcть Меншикова і німців Біронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколая I».

Праця М. Драгоманова була надрукована брошурою в квітні 1918 р. в друкарні Центральної Ради Української Народної Республіки. Це видання в радянський час багато десятиріч було заборонене. Через 73 роки брошуру перевидали у часописі «Пам'ятки України» (1990—1991 рр.).

Михайло Грушевський присвятив українсько-російському договору 1654 р. спеціальну працю, невелику, однак надзвичайно змістовну і концептуальну: «Переяславська умова України з Москвою 1654 р. Статті і тексти». Написав він її влітку 1917 р. в особливих умовах, які певною мірою перегукуються з сучасною ситуацією в Україні. У час написання Грушевським праці повалилася Російська імперія, в наш час розпалася остання імперія світу — радянська. І тоді, і тепер вирішувалася доля української державності, формувалися нові стосунки України з Росією. Як і зараз, три чверті століття тому спостерігалася величезна зацікавленість українського суспільства договором 1654 р. Грушевський

пішов назустріч запитам своїх сучасників. Надамо, однак, слово йому самому:

«Останні події — революція й визволення України, упадок Романових і старого правління руба поставили питання про юридичний, правно-державний характер відносин України до Росії — з тим і про їх початок, себто об'єднання України з Москвою за Богдана Хмельницького. Те, що досі звичайно було питанням науковим, історично-юридичним, часом політичним, але рідко виходило за тісні круги спеціалістів, тепер вийшло на широке всенародне видовище — дебатується на всенародних політичних зборах, селянами, солдатами, робітниками. До мене звертаються селяни, солдати, інтелігенти, робітники з побажанням, щоб Переяславська умова була видана, стала приступною для обміркування всіх, і я як історик і як політичний представник українського народу вважаю своїм обов'язком негайно сповнити сю волю, незважаючи на всі труднощі, зв'язані з її сповненням для мене.

Війна і всякі пригоди перервали мою історичну працю саме тоді, коли я приступав до вияснення сього многоважного моменту. Моя бібліотека зосталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою. Замість того, щоб дати, як я хотів, ширшу наукову студію на сю тему, я мушу обмежитися тільки короткими поясненнями, щоб, даючи в руки широкого громадянства тексти актів 1654 р., усвідомити його, як треба підходити до розуміння тих форм, в які уложилася умова України з Москвою 1654 року».

Одним із важливих узагальнень багатоаспектної праці Грушевського є теза про те, що Українська держава Богдана Хмельницького зберегла свою політичну самостійність та інші права, об'єднавшись із Московією. «Україна зосталась при певних державних правах і після свого об'єднання з Москвою, а її автономія мала характер конституційний, основалася на договорі — се ніяким чином не може бути поставлено під сумнів, і всякі спроби про те, як саме назвати сю форму сполучення, в якій стала Україна до Москви, являються властиво спорами про слова».

Грушевський у своїй статті говорить про поступове нищення російським царизмом української державності, про його наступ на автономію України у всіх сферах життя.

Праця М. Грушевського вперше побачила світ 1917 р. в Києві, перевидано її у 1991 р. в Києві у збірнику робіт Грушевського 1917—1920 рр. «Хто такі українці і чого вони хочуть».

У 1920 році у Відні з'явилася з друку книжка Вячеслава Липинського під назвою «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва». У цій монографії українського історика проведений докладний політичний і державний аналіз договору 1654 р. і сформульовано вперше концепцію про військовий характер україно-російського об'єднання: «Мілітарний союз проти Польщі і татар, забезпечений формою протекторату». Липинський підкреслює, що передусім саме проти Речі Посполитої укладалася Богданом Хмельницьким угода з Москвою в 1654 р. Вона «була тим самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України від Польщі, якими були всі його попередні союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною», пізніше й з Швецією, договір з якою Липинський вважав більш вигідним, ніж з Москвою. Історик розкриває державне, політичне і міжнародне значення договору з Москвою: «Ідеологічна правнодержавна суть переяславської умови творила абсолютна і легальна емансипація від польської Речі Посполитої, як у поняттях самих українців, так і в поняттях сусідніх володарів».

Оскільки Липинський вважав, що політична діяльність Богдана Хмельницького була спрямована на відновлення у всій широті української державності, то, на його думку, всі політичні союзи мали для українського гетьмана чисто службову роль.

Принагідно треба відзначити, що Липинський дуже високо оцінює глибокий державний розум, залізну волю, великий дипломатичний хист, геніальний організаторський талант і щирий український патріотизм гетьмана України Богдана Хмельницького.

Значним внеском у розробку проблеми договору є роботи історика українського права Андрія Яковліва, передусім його велика стаття — «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року». (Надруковано у 1927 р. у «Ювілейному збірнику» на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятиріччя наукової діяльності.)

Андрій Яковлів був і політичним, і громадським діячем, який на практиці захищав юридичні й міжнародні права Української держави. У 1917—1918 рр. він — член Української Центральної Ради, директор її канцелярії і Департаменту чужоземних зв'язків Міністерства закордонних справ, надзвичайний посол до Австро-Угорщини, голова надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Голландії і Бельгії. В еміграції працював професором і ректором Українського вільного університету в Празі, професором Української господарської академії в Подебрадах, директором Українського наукового інституту в Варшаві.

У політичній та історичній оцінці договору Яковлів багато в чому дотримується концепції Грушевського. Однак безперечно його великою заслугою є професійно проведений докладний, глибокий аналіз юридичної природи договору, а також розгляд і класифікація оцінок і думок інших дослідників — попередників Яковліва. А ряд вчених, які писали після Яковліва, спираються саме на його аналіз статей 1654 р.

До ювілейної дати — трьохсотріччя Переяславської ради, в 1953 р. була прийнята спеціальна постанова ЦК КПРС. Ця постанова була оприлюднена під назвою: «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), схвалені ЦК КПРС». Викласти в науковій роботі або публіцистичній статті, в підручнику чи художньому творі думку, яка б не відповідала «Тезам», розповісти про істинні історичні події або спрвжні факти, що суперечили «Тезам», в Україні не було найменшої можливості. Навколо «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), схвалених ЦК КПРС», склалася обстановка, яка нагадувала казарменні, а скоріше — табірні умови: «Крок у бік — стріляю без попередження».

У результаті в працях радянських істориків обстоювалися заздалегідь хибні постулати, однобічно і тенденційно підбирався матеріал, перекручувалися, підганялися під «Тези» історичні події, а загальновідомі і цілком безперечні факти приховувались від читача.

До незаперечних догм була віднесена теза про нібито утвердження Переяславською радою так званого «возз'єднання» України з Росією. Переяславська рада, історичне значення якої було гіпертрофоване, у кожній роботі з цієї тематики розглядалася як закономірний результат і як підведення підсумків усієї попередньої

історії українського народу, головною історичною метою якого нібито було прагнення увійти до складу Московської держави. Обов'язковою була формула: «Цим історичним актом (тобто Переяславською радою) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі».

Усі факти, явища в історії українського народу, українські діячі, їх діяльність оцінювалися тільки у плані ставлення їх до Росії. Український національно-визвольний рух, спрямований проти царської Росії, розглядався в радянській історіографії як безумовно реакційне явище, як суцільний ланцюг зрад, а його діячі вишикувались на сторінках історичних книг у шеренгу зрадників. Авторів цих книг «осіняє» тінь Петра I, який заявив у 1722 р.: «Как всем известно, что со времени первого Богдана Хмельницкого даже до Скоропадского, все гетманы явились изменниками».

Оцінка окремих історичних явищ, висвітлення і характеристика конкретних подій і фактів воістину були поставлені «з ніг на голову». Так, Андрусівське перемир'я між Польщею і Росією 1667 р. і вічний мир 1686 р., що його підтверджував, подавалися читачеві як «увічнення союзу двох братніх народів»; говорилося, що ці два трактати «юридично закріпили акт возз'єднання України з Росією», хоча насправді вони затверджували поділ України між двома ворогуючими державами і перекреслили українo-російський договір 1654 р.

Однак в 1966 р. була написана стаття «Приєднання чи возз'єднання. (Критичні замітки з приводу однієї концепції)», в якій спростовувався ряд міфів радянської історіографії щодо Переяславської ради, договору 1654 р. і проблем, пов'язаних з ним.

Автор статті, визначний історик та археолог, Михайло Брайчевський розкриває термінологічне шахрайство, коли замість загальновживаної, правильної філологічної лексеми — «приєднання України до Росії» було декретоване — «возз'єднання України з Росією», всупереч протесту ряду фахівців-істориків. За твердженням Брайчевського, «з точки зору філологічної ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця, а з точки зору історичної є елементарним невіглаством». Оскільки «возз'єднувати» можуть частини чогось цілого, єдиного, зокрема народу, а не народів — аргументує автор, — а український і російський народи є окремими етнічними частинами схід-

ного слов'янства, з яких сформувалися два різні народи, незалежно один від одного і в різних історичних умовах, то й «возз'єднувати Україну з Росією неможливо».

Автор доводить, що за цією «філологічною нісенітницею» стояв Сталін з його оточенням, що використовував ідеологічний диктат як один з механізмів своєї колоніальної політики на Україні.

На сторінках праці Брайчевський показує трансформацію радянської офіційної оцінки договору 1654 р., яка мінялась протягом кількох десятиліть. Ще у 30-х роках переважала класова оцінка: «Союз українських феодалів з російськими, який по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною».

Відкривала наступний етап, на думку історика, постанова у 1937 р. урядової комісії конкурсу на кращий підручник історії. (Цією комісією також деригував Сталін). Тут уже випливає на поверхню «теорія найменшого зла». Не можна — мовилось у цій постанові — вважати абсолютним злом факт переходу України і Грузії під протекторат Росії, інакше би їх поглинула шляхетська Польща, султанська Туреччина, шахська Персія. «Єзуїтська софістика», — оцінює Брайчевський теорію «врятування» від загарбання шляхом загарбання. «Всяке зло залишається злом, незалежно від його відносних масштабів». Формула «найменшого зла», як і кожна теза, пов'язана з ім'ям Сталіна, вважалася абсолютною істиною, що не підлягала найменшому сумніву, і набула загального універсального поширення.

Третім етапом трансформації офіційної оцінки договору 1654 р. була заміна «меншого зла» «абсолютним благом». У 1947 р. Л. Каганович, призначений Сталіним першим секретарем ЦК КП(б)України, підписує постанову, в якій колектив українських істориків звинувачується в буржуазному націоналізмі, а приєднання України до Росії оцінюється як безумовне благо, як умова дальшого прогресу України.

З'являється теорія «російського старшого брата». Кожен виступ проти царського уряду кваліфікувався як ворожий, як такий, що мав на меті «відрив» України від Росії. «Нібито Україна — гудзик на російському віцмундирі», — іронічно зауважує М. Брайчевський. Він у своїй праці доводить, що радянські історики в характеристиці політики російського царизму і його відносин з Україною відступали навіть від ленінської ідеології,

зокрема її «святая святих» — постулата про класову боротьбу.

На жаль, праця Михайла Брайчевського не була відома на Україні. В кінці періоду хрущовської відлиги вона готувалася для «Українського історичного журналу», однак за брежнєвських часів оприлюднення такої праці було неможливим. Її видали за кордоном. Вона кілька разів передавалася західними радіостанціями. У той час автора звільнили з роботи в Академії наук УРСР, сім років він був безробітним. В Україні друкувати його було заборонено. Коли ситуація з Брайчевським набула для радянських і партійних керівників занадто скандального міжнародного характеру, вони повернули його на роботу в Інститут археології Академії наук, однак праці його і далі не видавалися. Лише останні роки він активно друкується. Зокрема стаття «Приєднання чи возз'єднання» опублікована у журналі «Україна» 1989 року.

Проблема Переяславської ради і українo-російського договору 1654 р. досліджувалася у середовищі української еміграції, яка й за межами України розбудувала українське наукове життя і розвинула українську історіографію. Був створений і успішно діяв, і діє дотепер Український вільний університет (спочатку в Празі, пізніше в Мюнхені); організовано Українську вільну академію у США; видано «Енциклопедію українознавства» (10 томів україномовних; тепер готується англомовний варіант); відновлено «Наукове товариство імені Тараса Шевченка» в США, Канаді, Австралії, Європі (центр у Парижі); видавалися і видаються україномовні, а також англо- і французькомовні праці й художні твори з української тематики, а також часописи і газети. Історія завжди посідала провідне місце у науковій діяльності діаспори. Вже три десятиліття існує Українське історичне товариство, видається його орган — часопис «Український історик».

До проблеми Переяславської ради і договору 1654 р. історики діаспори особливо активно звернулися в середині 50-х рр. Як пояснювалося в деяких роботах, автори вважали за свій громадський обов'язок наукове, правдиве висвітлення подій середини XVII ст. на Україні, протиставлення тій літературі, що з'явилася в Радянському Союзі, зокрема в УРСР, де відповідно до «Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією» ці події подавалися у спотвореному вигляді. Таким чи-

ном, українські зарубіжні дослідники прагнули показати західному світу справжню історичну картину укладання договору 1654 р., охарактеризувати причини і наслідки його підписання.

Зарубіжні дослідники широко використали матеріали західних державних і приватних архівів і бібліотек, ввели в науковий обіг чимало нових, до того невідомих історичних джерел. Численні публікації з'явилися в періодичних виданнях Канади, США, Австралії, західноєвропейських країн. Досить докладно ця проблема розглядалася у синтетичних узагальнюючих працях з історії України і українського права — М. Антоновича, Д. Дорошенка, Р. Млиновецького, Л. Окиншевича, Н. Василенко-Полонської. Спеціальні монографії і фундаментальні наукові статті були написані М. Андрусяком, І. Борщаком, Б. Галайчуком, С. Іваницьким, Р. Лащенком, О. Оглоблиним, І. Рибчином, А. Яковлівим.

У результаті грунтовних досліджень кардинальні, концептуальні узагальнення і висновки істориків української діаспори в основному співпадали і зводились до таких тез:

Богдан Хмельницький мав за головну мету створення самостійної української держави, і він досягнув цього, здавалося, у найскладніших умовах. Укладання договору з Москвою було вимушеним кроком і тільки епізодом у його політиці. Навіть те, що обидві сторони вкладали різне розуміння в договір, не змінило державного статусу України і характеру влади гетьмана.

Для України договір мав трагічні наслідки тому, що московський уряд, діючи збройною силою і не меншою мірою — з підступною і зрадницькою хитрістю, розколов українське суспільство, перетягнувши частину його на свій бік; а також в односторонньому порядку вносив зміни в договір, що вели до скорочення, а потім і знищення української державності.

Щодо юридичної дефініції договору, то і серед істориків української діаспори були різні думки: союзний рівноправний договір з Москвою; мілітарний союз; васальні взаємини типу протекторату або ж «псевдопротекторат»; персональна унія.

А. Яковлів продовжував і в 30 та 50-ті рр. працювати над проблемою договору 1654 р. У нього вийшло три роботи з цієї теми: «Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст.», Варшава, 1934.; «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем

Олексієм Михайловичем 1654 року», Нью-Йорк, 1954 р. і «На 300-ліття договору Хмельницького з Москвою», Нью-Йорк, 1954 р. У цих роботах Яковлів підтверджує, а також дещо розширює і уточнює оцінку цього договору, яку він давав у згадуваній вище роботі 1927 р.

У праці «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року». Яковлів підтверджує думку, що в середині XVII століття у Москві «почала виявлятися нова ідея, нова концепція в зв'язку з договором 1654 р.., ідея повороту до московського царя «прародительской отторгнутой отчизны Киева». Ця ідея була також однією з трансформацій, одним з аспектів теорії «Третього Риму».

У названій праці вчений чітко формулює свій висновок: «Усі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на цей договір, як на звичайний, йому знайомий, договір протекції, які він не раз уже складав, тобто як на тимчасовий військовий союз двох держав». І далі автор стверджує, що хоч цей союз набрав характеру «васалітету — протекції», однак «в дальші, після складання договору роки, надто в останній рік життя Б. Хмельницького (1657), в міру посилення державної могутності України, ця залежність стала чисто номінальною.., в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава».

Особливо заслуговують на увагу роботи Олександра Петровича Оглоблина, якого вважають одним із найвидатніших сучасних істориків України. О. Оглоблин (1899—1992) закінчив Київський університет і був його професором. Однак майже півстоліття його науково-академічної і громадської діяльності пов'язано з визначними культурно-освітніми центрами Західної Європи і США. Він був автором понад 700 публікацій, в яких виявив виняткове знання першоджерел і історії України і рідкісний дослідницький дар поєднання глибокого аналізу із синтезом і філософським осмисленням історичного процесу.

Оглоблин належав до державницької школи української історіографії і в переважній більшості розглядав історію України в аспекті боротьби українського народу за свою державність і незалежність. Отже, зрозумілий його інтерес до угоди 1654 року. Цій темі він присвятив праці: «Українсько-московська угода 1654», Нью-Йорк, 1954; «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року», Мюнхен,

1965; «Хмельниччина і українська державність», Нью-Йорк, 1954.

Висвітлюючи причини і умови українсько-московських домовленостей, процес і наслідки переговорів, Оглоблин не тільки поглибив думки і висновки своїх попередників — М. Грушевського, В. Липинського, А. Яковліва — про державно-політичний та історико-правовий характер угоди 1654 року, а й науково обгрунтував ряд своїх оригінальних і новаторських думок. Він розглянув цю угоду в аспекті внутрішньої політики Богдана Хмельницького, а також визначив головні концепції державно-політичної думки на Україні щодо цієї проблеми, показавши їх у розвитку протягом XVII—XVIII ст.

У роботі «Хмельниччина і українська державність» автор вважає, що ідея відродження української державності і усвідомлення «тяглості українства» від часів Київської Русі до козацтва почали формуватися в першій чверті XVII ст. Ця ідея розвинулася в середовищі козацтва, Києво-Могилянському осередку і у Волинському гуртку української протестантської шляхти. Поряд з цією ідеєю існували інші концепції державно-політичного устрою українських земель: автономії у складі Речі Посполитої, «Князівства Руського» і москвофільська концепція, яка переважно грунтувалася на спільності православної віри. У 1648 р. в ході національно-визвольної війни проти Польщі утвердилася ідея «держави Війська Запорозького» на терені усієї України, що й знайшла своє реальне втілення в Українській козацько-гетьманській державі.

У книжці «Українсько-московська угода 1654 р.» Оглоблин стверджує: «Ідея самостійності України і суверенності Української Держави живе в найширших колах українського народу XVII—XVIII ст., починаючи від голови держави — гетьмана й кінчаючи звичайними козаками».

Розглядаючи точку зору сучасників укладання договору, Оглоблин показує найбільш яскравий вираз її у маніфесті українського уряду до європейських держав (жовтень 1658 р.), коли одверта воєнна агресія Москви проти України в цей час примусила український уряд стати на шлях розриву з нею. «Так виходять назовні підступ і обман тих, що без жодної нашої провини, насамперед нашою домашньою і громадянською війною, а потім одверто вже власною зброєю, приготовляли нам

ярмо неволі. Для належного зрозуміння цього доводимо нашу невинність і з молитвою про Божу поміч заявляємо, що ми були і є тепер змушені далі твердо стояти при нашій законній обороні та просити сусідів про допомогу в обороні нашої свободи».

Діячі Мазепиної доби, на думку Оглоблина, дуже високо цінували державництво Богдана Хмельницького, відгуки про що зустрічалися в численних державних актах гетьмана Івана Мазепи. Щодо оцінки і аналізу самого договору 1654 р., його міжнародного аспекту, то вони були зроблені переконливо і доказово у преамбулі до Конституції 5 квітня 1710 р. («Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького Війська»), яку вважають першою конституцією у світі, у складанні якої провідна роль належала Пилипу Орлику, гетьману України в екзилі, а також у двох його трактатах 1712 р.: «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів». «Всім відомо, що ясновельможний Гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підпорядкував руський народ і козацькую націю Московському цареві. В урочистому пакті цар Олексій Михайлович підтвердив клятвою охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю і руський народ... Всі знають, що після смерті ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтверджені в свій час нею самою; Московський цар хотів закріпачити в рабство вільний руський (український) народ» («Маніфест до європейських урядів»). «Найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України, — пише П. Орлик у «Виводі прав України», — є урочистий союзний договір, укладений між царем Олексієм, з одного боку, та гетьманом Богданом Хмельницьким і станами України, з другого боку. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки».

Григор Орлик, що продовжував діяльність свого батька Пилипа Орлика, який намагався справу звільнення України від панування Російської імперії ввести у зовнішню політику європейських держав, писав 12 лю-

того 1741 р. королю Франції Людовику XV: «Гетьман Хмельницький, передбачаючи, що могутність його нації, якої він був фундатором, не зможе триматися своїми власними силами проти своїх сусідів, вважав, що краще забезпечитись протекцією Росії, під яку він і став на умовах, найкорисніших для своєї нації». В своїх «Замітках про Україну і козаків» Григор Орлик продовжує свою думку: «Хмельницький прийняв опіку московського царя з усіма правами вільної нації. Але підступність московського царя була причиною, що негайно після смерті Хмельницького права Козацької Нації почали нарушатися москалями й тоді цей народ, для якого свобода дорожча за все на світі, повстав».

Оглоблин у праці «Українсько-російська угода 1654 р.» наголошує на тому, що «Взагалі Україна XVIII ст. добре розуміла характер Переяславської угоди 1654 року. І уряд Української Держави, і широкі кола громадянства знали, що союз України з Московщиною... був союзом «вільного з вільним» і «рівного з рівним». Для ілюстрації вчений наводить літературно-історичні твори того часу: «Описание о Малой Росії» (1751) військового канцеляриста Григорія Покаса; «Разговор Великоросії з Малоросією» (1762) перекладача Генеральної Військової канцелярії Семена Дивовича.

На думку Оглоблина, особливо красномовна оцінка українським суспільством договору 1654 року дана в «Історії Русів» — видатному творі української національно-державної думки кінця XVIII — початку XIX століть. «Відомо-бо цілому світові, що народ руський зі своїми Козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежним... злучився з Московією добровільно і через саме єдиновірство, і, зробивши її такою, якою вона тепер є, від неї зневажуваний і озлоблений, нині безсовісно і безсоромно».

Дослідження Оглоблиним договору 1654 року є на наш час найвищим етапом у розробці цієї проблеми українською діаспорою. Поглибивши думку, аналіз і синтез своїх попередників, Оглоблин вніс і своє новаторське бачення.

Однак у нього є теза, яка викликає заперечення, з нею неможливо погодитися. Йдеться про назву угоди, яка узаконила об'єднання України з Росією. Деякі історики, зокрема й Грушевський, називали цю угоду, як і сам договір, «Переяславським». У зарубіжній літературі піднімалося питання, що назва «Переяславська

угода» або «Переяславський договір» не відповідна історичним реаліям, зокрема так висловлювалися А. Яковлів, М. Андрусяк.

Справді, у Переяславі не укладалася угода, не підписувався договір, що, як відомо, оформлявся у Москві. Розмови, які велися між гетьманом зі старшиною, з одного боку, і московським посольством — з другого, мали попередній характер, не були чітко окреслені і не відповідали офіційному дипломатичному протоколу. А колізія, яка виникла з відмовою московських послів присягати за царя і давати письмові гарантії, якось зовсім знецінила переяславські попередні розмови.

Отже, здається непереконливою заява Оглоблина: «Немає сумніву, що основні умови договору було узгіднено вже в Переяславі й лише конкретні і технічні було вирішено під час московських переговорів. Ще важливіше те, що Богдан Хмельницький вважав себе зв'язаним тільки тим, що було договорено в Переяславі. Це й дає нам підстави залишатися при старій і всім зрозумілій назві». Між іншим в одній з приміток до попереднього розділу книжки Оглоблин суперечить цій своїй заяві, коли пише: «Ми не спиняємось тут докладніше на цих переяславських умовах, бо вони мали попередній характер».

Недоречно вживати назву «Переяславський договір», «Переяславська угода» ще й тому, що вона вносить плутанину, оскільки саме так назвали в Москві створений там фальсифікат, який у 1659 р. на козацькій раді в Переяславі головнокомандуючий царськими військами Трубецькой видав за договір 1654 р., про що докладно розповідалось вище. До того ж неправомірна назва договору 1654 р. «Переяславським» певною мірою перегукується з гіпертрофованою оцінкою радянською історіографією історичного значення Переяславської ради.

Однак нереалістична позиція Оглоблина в цьому окремому питанні не применшує його видатного внеску у вивчення проблеми договору 1654 р. Свою книжку Оглоблин завершує блискучим підсумовуючим висновком, в якому подає історіософське визначення історичної ролі договору 1654 р.:

«Переяславська угода 1654 року була договором мілітарного союзу двох самостійних держав — України й Московщини, гарантованого протекцією московського царя над Україною й оформленого новим — українським — титулом царя».

Але історія українсько-російських взаємин не пішла шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України і Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс українсько-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі і ворожнечі.

І все ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками — лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу і букви Переяславського договору, цупко тримаючись однак за цей зручний для неї трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою, «Переяславська Конституція» (М. Міхновський), залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття (Пилипа Орлика — *О. А.*) «найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України».

ПІСЛЯМОВА

Тепер можна впевнено сказати, що ідея незалежної України ввійшла у свідомість нашого народу, дев'яносто відсотків якого проголосували на референдумі 1 грудня 1991 р. за незалежність. Уже два роки існує на карті світу нова держава — Україна, яку визнала переважна більшість держав світу.

Історичний досвід, сучасні політичні, економічні, соціальні й культурні реалії, приклади цивілізованих країн світу переконують, що тільки така історична структура, як незалежна самостійна демократична держава може забезпечити народу гідне життя, економічне, соціальне і культурне піднесення, сприяти поступу, прогресу країни, її участі у розвитку цивілізації.

Імперська тоталітарна система є по суті кріпацтвом на державному рівні. Народ примушують віддавати результати своєї праці, свої матеріальні й духовні здобутки, і він не може (кажучи мовою політекономії) здійснювати розширене відтворення. В результаті руйнується

економіка, занепадає господарство, країна відкидається на узбіччя цивілізації. В духовному, культурному відношенні відбувається денаціоналізація, зникає народ як історична та етнічна спільність зі своїм менталітетом, зникає мова, знищується культура. Це є втратою для всього людства, оскільки збіднюється його етнофонд.

Імперська система є найбільш жахливою і реакційною, антиприродною формою державно-політичного устрою, що існувала в історії людства. Імперія гальмує розвиток народів, не дає їм змоги займатися історичною конструктивною творчою діяльністю.

Найвидатніший мислитель, провидець, вчений-енциклопедист, творець вчення про біосферу і ноосферу Володимир Іванович Вернадський (між іншим, нащадок запорозьких козаків), ім'ям якого, як пророкують вчені, буде названо XXI століття, визначив, що людина, людство, його свідомість і розум є новою геологічною силою в історії Землі, здатною змінювати лице планети. Проте робота культурного людства, що нерозривно пов'язана з усією історією земної кори, загалом — людська цивілізація є причинним наслідком стихійного планетарного процесу і діє в межах його законів. Людство як геологічна сила не може повернути назад. Несвідомо творячи свою історію, воно здійснює роботу величезної напруги, приводить у дію матеріальні маси на земній поверхні. «Однак, — писав Вернадський, — людство може виконувати цю роботу, тільки збільшуючи силу і міць своєї цивілізації». Тому імперії — носії деструктивних явищ, палії війн і класової боротьби — діяли всупереч законам природи і були приречені.

У другій половині XX ст. людство пережило крах світової імперської колоніальної системи. В кінці цього століття розвалилася остання велика імперія світу — Радянський Союз. Ми є свідками могутнього історичного процесу відродження національної самосвідомості народів Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, їх нестримного прямування до державної суверенності, прагнення народів іти нормальним шляхом прогресу, цивілізації, увійти в світове співтовариство. Але пресинг уламків імперських структур, інші історичні обставини призводять до того, що національно-визвольний рух розвивається у важких умовах, імперські сили розв'язують криваві збройні конфлікти. Але сам процес уже зупинити неможливо. Колесо історії не повернути назад.

Україна, пройшовши через віки поневірянь і страждань, стала нарешті незалежною самостійною державою. Саме Україна, відмовившись брати участь у будь-яких державних утвореннях і структурах на зразок Радянського Союзу, стала чинником його кінця, перекресливши спроби реанімувати імперію. Україна безкровним способом виборола можливість іти еволюційним шляхом, історично і природно, навіть біологічно виправданим, а тому оптимальним.

Зміст

ВСТУП
3

ПРЕДТЕЧА ДОГОВОРУ
5

УКРАЇНСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО В МОСКВІ.
УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ
18

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ДОГОВОРУ,
ЙОГО ЮРИДИЧНА ПРИРОДА
24

ДОЛЯ ОРИГІНАЛІВ ТЕКСТУ ДОГОВОРУ
32

ДОГОВІР У ДІЇ, ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ
І ПОРУШЕННЯ
36

ЗЛАМАННЯ ДОГОВОРУ ЦАРСЬКИМ УРЯДОМ.
ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
63

ІСТОРИЧНА ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВА
ЛІТЕРАТУРА ПРО ДОГОВІР
73

ПІСЛЯМОВА
92

Літературно-художнє видання

АПАНОВИЧ Олена Михайлівна

Українсько-російський договір 1654 року.
Міфи і реальність

Редактор О. І. Фірак
Художній і технічний редактор Н. Р. Петрова
Коректор О. М. Довженко

Здано на складання 31.05.93. Підписано до друку 22.12.93. Формат $84\times108^{1}/_{32}$. Папір друкарський. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн.-друк. арк. 5,04. Умовн. фарбовідб. 5.25. Обл.-вид. арк. 5,34. Зам. 717.

Воєнне видавництво України «Варта».
252066, Київ-66, просп. Перемоги, 55/2.

Друкарня МОУ.
252015, м. Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40.